

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskernes Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

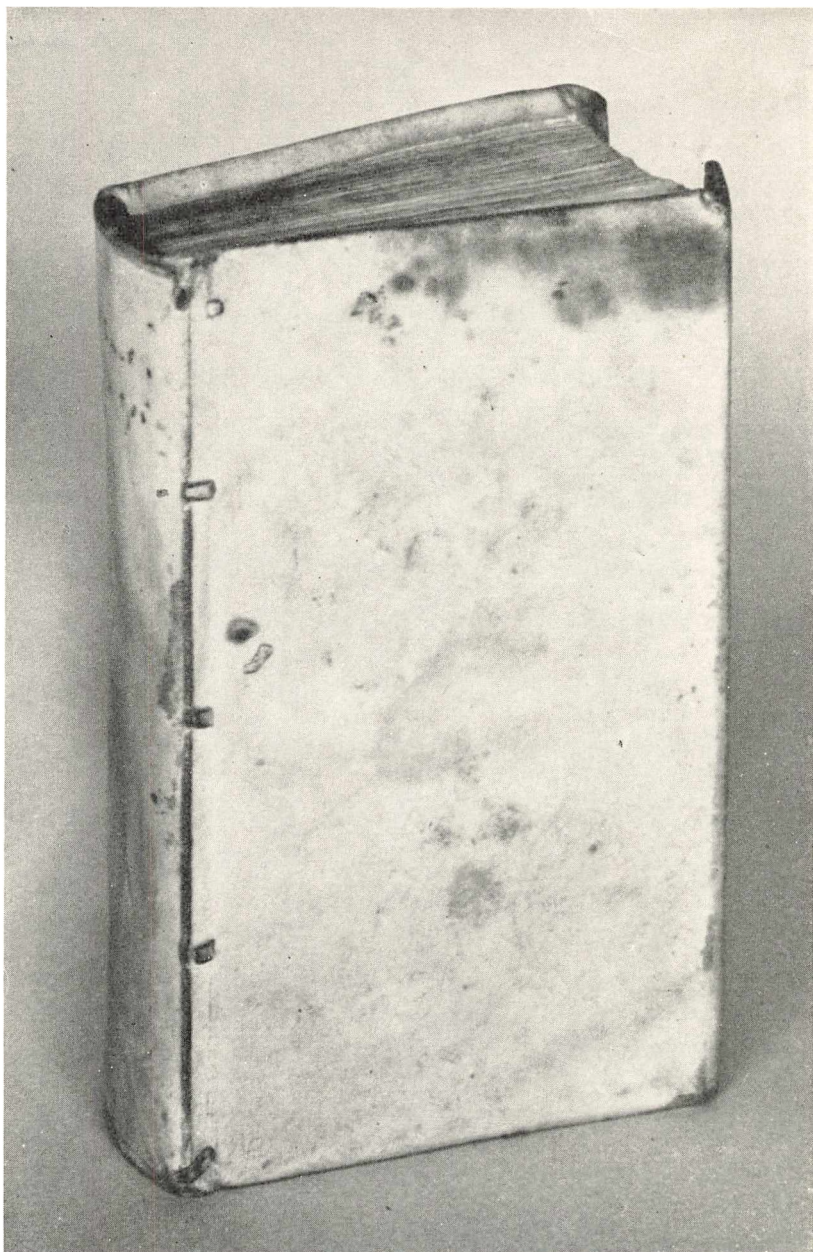
RASMUS ANDERSON
PAA EEN-ØE
eller
LUDVIG HOLBERG

En boghistorisk undersøgelse af
E. LANGAGER

KØBENHAVN

1957

FORORD

GENNEM en aarrække har gamle danske bøger dannet kernen i min bogsamling. De gamle værker, deres historie og proveniens har været en kilde til glæder, som jeg vurderer meget højt. Arbejdet med bøgerne kan være en oplevelse – som det vil staa klart for enhver bogven, der har taalmodighed til at læse denne lille afhandling. Det heri indeholdte problem har krævet en undersøgelse, hvis resultat er saa overraskende, at jeg har en selvfølgelig pligt til at bringe det frem.

For identificering af skriften bringer jeg en tak til overarkivar, dr. phil. ERIK KROMAN, Rigsarkivet, der ved palæografiske undersøgelser har tilvejebragt det afgørende kriterium og ved en særdeles positiv støtte har opmuntret mig til at bringe sagen frem. Jeg takker administrator for Det danske Sprog- og Litteraturselskab, dr. phil. ALBERT FABRITIUS for værdifulde raad, samt lensbaron OTTO ROSENØRN-LEHN, Oreby, som med stor velvilje har givet mig adgang til at foretage undersøgelser i Berritzgaard-Oreby godsarkiv og bibliotek. Afdelingsbibliotekar SVEN HOUMØLLER har som forfatter af afhandlingen: Abraham Lehn og Bibliotekerne paa Berritzgaard og Oreby, 1952, haft en speciel interesse for bogens historie og har vist mig en enestaaende hjælpsomhed. Og jeg takker cand. mag. POUL TORNÉ, der har fulgt mit arbejde med stor interesse og ved udformningen og korrekturen har støttet mig med praktisk vejledning. Cand. mag. HOLGER FRIIS JOHANSEN og cand. mag. JØRGEN RAASTED har ved oversættelse og tilrettelægning ydet mig en uundværlig hjælp.

E. LANGAGER

INDHOLD

Indledning	9
Bogens historie.	12
Holbergs kildestof i Bidermann's Utopia, og dets forhold til notaterne	21
Forfattere og værker nævnt i notaterne	28
Jeppes paa Bjerget. – Den pantsatte Bondedreng	31
Niels Klim	38
Fablerne.	45
Skriften og retskrivningen	50
Rasmus Andersön paa Een-öc	66
Efterskrift	79
Noter	81
Personregister	87

INDLEDNING

VED auktionen over lektor Th. A. Müllers bogsamling i marts 1950 købte jeg et eksemplar af *Utopia Didaci Bemardini seu Jacobi Bidermani* (Køln 1649). Det kan synes mærkværdigt, at bogen forblev ret upaaagtet ved auktionen, saa meget mere som den kun sjældent dukker op i handelen. Forklaringen maa sikkert søges i de talrige haandskrevne notater, der »skæmmer« mange af dens sider. Og dog er det netop notaterne, der giver dette eksemplar en ganske særlig interesse. Jeg vil i det følgende give en redegørelse for 6 aars undersøgelser af de problemer, der knytter sig hertil.

Indledningsvis skal anføres de nødvendige oplysninger om bogens bibliografiske og litteraturhistoriske forhold. Utopias forfatter er den tyske jesuitermunk Jacob Bidermann. Han er født i Ehingen i Schwaben 1578 (1577), levede som professor i filosofi og teologi ved jesuiteruniversitetet i Dillingen, senere i Rom, hvor han døde 20. august 1639.¹ Utopia er en latinsk anekdotesamling, skrevet 1604 – den udkom første gang 1640 og senere i flere udgaver.² I Det kongelige Bibliotek findes et eksemplar af Kølnerudgaven 1649.

Bidermann's Utopia har spillet en vis rolle i dansk litteratur. Som bekendt er denne bog af interesse for Holberg-forskningen derved, at Holberg har benyttet den som kilde, først og fremmest til Jeppe paa Bjerget. Om Holbergs benyttelse af Utopia oplyser han selv, at han herfra har »laant Materien« til Jeppe paa Bjerget og til 16., 17., 23., 65. og 115. fabel i *Moralske Fabler* 1751.³ Han omtaler bogen i forskellige forbindelser i sine værker, første gang 1719 i Peder Paars, sidste gang 1751 i *Moralske Fabler*:

1719. Peder Paars. I en note til Første Bog, Tredje Sang. (Peder Paars og Skæmtedigtene, udg. ved Georg Christensen, 1925, s. 67, 372).
1723. Comoedier sammenskrevne for den nye oprettede Danske Skue-Plads ved Hans Mickelsen. Første Tøme. 1723. I Just Justesens Betenkning over Comoedier. (Ehrencron-Müller, Holberg Bibliografi, III, s. 66).
1728. Ad virum perillustrem*** Epistola.
1737. Optryk i Opuscula latina. Lipsiæ 1737. (Ehrencron-Müller, III, s. 63).
1744. Moralske Tanker. Fortalen. (Udg. ved F.J. Billeskov Jansen, 1943, s. 13, 493).
1751. Moralske Fabler. Fortalen. Udg. ved A. E. Boye, 1832, s. XVIII. Ehrencron-Müller, I, s. 468).

Det ses, at Holberg har kendt Bidermann's Utopia i en meget lang aarrække, rimeligvis under hele sin forfattervirksomhed, men ganske naturligt nævner han ikke bogen i sine videnskabelige værker.

Mange Holberg-forskere, fra K.L. Rahbek til nutiden, omtaler komediernes berøring med Utopia. Det blev paavist af Rahbek,⁴ at stoffet til Den pantsatte Bondedreng og Det arabiske Pulver er hentet fra Bidermann's Utopia. Rahbek anfører ligeledes,⁵ at nogle scener i Jacob von Thyboe hidrører fra samme kilde. Holbergforskningen har støttet sig til Rahbeks oplysninger om disse forhold. Desuden paaviser C.W. Elberling i Nicolai Klimii Iter subterraneum ... 1866, s. 179-80, at Holberg i Niels Klim har et par citater fra Utopia (cfr. F. J. Billeskov Jansen, Holberg som Epigrammatiker og Essayist, I, 1938, s. 23). I Epistel 381 benytter Holberg nogle af de doktorhistorier fra Utopia, som ogsaa forekommer i Jeppe paa Bjerget (Ludvig Holberg, Epistler, Udg. af F. J. Billeskov-Jansen, VII, 1953, s. 280-81). Udover det her nævnte fore-

ligger der mig bekendt ingen paavisning af holbergsk kildestof i Bidermann's Utopia.⁶

Som omtalt nævner Holberg Utopia i fortalerne til Moralske Tanker 1744 og Moralske Fabler 1751, idet han begge steder sætter den i en vis forbindelse med Niels Klim. Forskernes opfattelse gaar ud paa, at Holberg har taget fejl.⁷ Der kan næppe være foretaget nogen dyberegaaende undersøgelse af dette forhold, der dog – paa baggrund af Holbergs egne ord – har krav paa en vis interesse. Der kan, som det senere skal paavises i denne redegørelse, sikkert være grund til en omvurdering af den hidtidige opfattelse.

Det eksemplar af Kølnerudgaven 1649, der nu er i min besiddelse (i det følgende omtalt som Utopia), er en velbevaret bog i 12mo. Den er indbundet i pergament og bærer paa den indvendige side af forpermen navnepaategningen Rasmus Andersøn paa Eenøe. Den haandskrift, hvormed notaterne er foretaget, er fra første del af det 18. aarhundrede. Ved den første undersøgelse fandt jeg paa flere punkter en tydelig lighed med Holbergs haand. Paa dette grundlag har jeg foretaget de videregaaende undersøgelser af skriften, eksemplarets historie, henvisninger til forfattere og værker etc. Notaterne er affattet paa dansk eller latin, et enkelt paa tysk, og bestaar af henvisninger til saavel klassiske forfattere som tidens haandbøger, oversættelser, tekstrettelser, interpunktionsforbedringer etc. De viser med sikkerhed hen til en lærd mand. Ved undersøgelsen af noterne fremkommer imidlertid et problem, der har særlig interesse – noterne viser ved deres fordeling og ved deres forhold til Holbergs kendte kildemateriale i Bidermann's Utopia, at *det foreliggende eksemplar har været benyttet i tilknytning til Holbergs værker.*

BOGENS HISTORIE

SOM tidligere nævnt har Utopia tilhørt Th. A. Müller, og den blev solgt ved auktionen over hans bøger i marts 1950 (katalog nr. 1024). Paa titelbladet bærer den stemplet R.L. med friherrekronen og hidrører saaledes fra Oreby slots bibliotek, hvorfra den er afhændet ved auktionen i 1939 (katalog nr. 6548). Køberen var den kendte antikvar Th. Johansen. Tallet 591 paa et smudsblad er bogens nummer i det haandskrevne katalog over biblioteket paa Oreby.

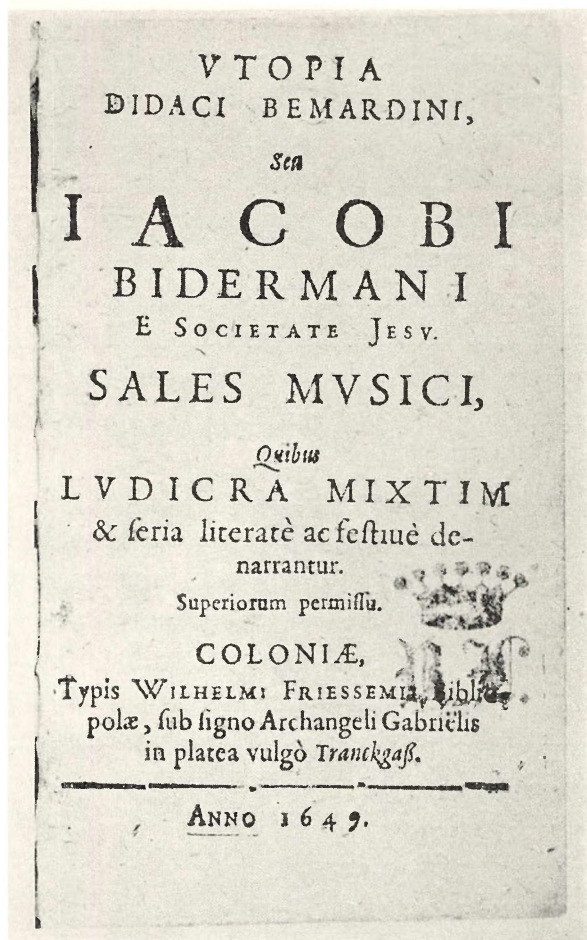
Ved lensbaron Otto Rosenørn-Lehns særdeles velvillige indstilling har jeg i efteraaret 1950 haft adgang til Orebys bibliotek og arkiv, hvor jeg har kunnet foretage de nødvendige undersøgelser. Som det væsentligste resultat heraf kan det fastslås, at bogen har tilhørt familien Lehn fra tiden omkring 1765, og at den sandsynligvis er erhvervet til biblioteket paa Berritzgaard af dets grundlægger Abraham Lehn (1701-57) i tiden mellem Holbergs død januar 1754 og Lehns død august 1757.

Der kan, efter Holbergs egne udtalelser om Bidermann's Utopia, ikke være tvivl om, at han har ejet et eksemplar af bogen. Som bekendt testamenterede Holberg sit bibliotek til Sorø Akademi, hvor det brændte i 1813. Desværre findes ingen fuldstændig fortegnelse over biblioteket, og blandt de ca. 300 bøger, der er optaget i Chr. Bruun: Fortegnelse over en Del af Ludvig Holbergs Bibliotek, 1869, findes Bidermann's Utopia ikke anført. I 1756 og 1762 har Sorø Akademi solgt nogle dubletter ved auktion. Heriblandt har sikkert været bøger fra Holbergs bibliotek, idet kongen i 1755 gav tilladelse til, at bøger maatte udtages af Holbergs sam-

ling for at sælges, »naar bedre Exemplarer indsættes i hans Bibliotheqve i Steden for de ringere«. ⁸ Kataloger fra begge auktioner findes i Rigsarkivet. ⁹ Bidermann's Utopia findes ikke anført i katalogerne. Bortset fra disse to auktioner foreligger der intet om, at dele af Holbergs bibliotek har været i handelen. – Naar et større privatbibliotek overgaar til offentlig eje, kan det næppe undgaas, at enkelte bøger – ofte ad uransagelige veje – kommer paa andre hænder end hovedmassen af bøgerne, familien beholder nogle bøger, en ven betænkes med en erindring, bøger kan være laant ud. Der er intet usandsynligt i, at en af Holbergs egne bøger – udenom Sorø Akademi – er havnet hos en privat samler og nu kommer for dagens lys.

Den rige godsejer Abraham Lehn til Berritzgaard m. fl. godser paa Lolland var en af Holbergtidens store samlere. Fra sin tidlige ungdom til sin død 1757 samlede han paa bøger, manuskripter, malerier, kobberstik, raderinger, mønter og naturhistoriske genstande. Store dele af disse samlinger findes endnu (1950) bevarede paa Oreby, hvor ikke mindst Abraham Lehns bogsamling danner den værdifulde grundstamme i slottets smukke bibliotek. Abraham Lehns bibliotek har næppe været saa stort som anført i de biografiske leksika. Disses oplysninger stammer sikkert fra A. E. Boye, Efterretninger om Abraham Lehn og hans Familie, 1839, hvor det om bogsamlingen hedder, at »den findes endnu i aldeles ubeskadiget Tilstand, og bestaar af 4-5000 Bind af trykte Bøger.«

Der er bevaret 4 haandskrevne kataloger over den ældre del af Berritzgaards bibliotek, der i det væsentlige omfatter Abraham Lehns bøger. ¹⁰ Det ældste af disse kataloger »Udkast til eet fuldstændig Ca . . . . over Høy-ædle og Høy . . . Hr. Conferentze-R: Lehns Bibliotek« er skrevet ca. 1765. Ingen bog i kataloget er trykt efter 1764, og kun fire efter Abraham Lehns død 1757. Hans søn, Poul Abraham Lehn (1732-1804), blev konferensraad 1761 og kammerherre 1774, kataloget maa derfor være affattet inden for dette tidsrum. Under Oration. et Epistol. er opført: Nr. 126. Bi-

Utopias titelblad med
Rosenørn-Lehns
stempel.

dermanni Utopia. Cöln 1649. Bogen findes ligeledes i 2 kataloger fra ca. 1770, i disse forekommer ingen bog trykt senere end 1769, og kun en halv snes er fra tiden efter Abraham Lehns død. Med faa undtagelser er de samme bøger optaget i alle tre kataloger, og antallet overstiger ikke ca. 2000 bind, d. v. s. under halvdelen af det af A.E. Boye anførte tal. – Efter de haandskrevne kataloger at dømme har Poul Abraham Lehn saa at sige ikke bidraget til bogsamlingens vækst (cfr. Sven Houmøller: Abraham Lehn og Bib-

liotekerne paa Berritzgaard og Oreby, 1952, s. 20–23). Der er derfor overvejende sandsynlighed for, at Utopia har været i Abraham Lehns eje.

Abraham Lehn førte hele sit liv et nøjagtigt og detailleret regnskab, men i de bevarede regnskaber, boghandlerregninger og indkøbslister fra auktioner¹¹ findes ingen oplysning om Bidermann's Utopia; heri er intet mærkeligt, idet en meget stor del af bogkøbene kun er indført som »bøger«. Indirekte giver disse og andre arkivalier dog værdifulde oplysninger til klarlæggelse af det foreliggende problem. Det ses saaledes, at Lehns bogkøb er koncentreret i to perioder af hans liv – hans ungdom og sidste leveaar. Imidlertid har han i 1735 foretaget en disposition, der har medvirket til Universitetsbibliotekets genopbygning efter branden 1728: Lehn sælger sit bibliotek. Han giver selv disse oplysninger:¹²

1735. 14. Junii. Etats Raad Bartholin paa Universitætet vegne betalt for de bøger Academiet har faaed	2401. 1.8
17. Junii. Etats Raad Bartholin har bekommed bøger for sig self.	619. 3.8
28. Junii. Annammed for dend øfrige Rest af Bibliotheqvet af Etats R. Bartholin for Universitætet.	91. 5.4
og hannem self.	581. 5.–

Lehn har altsaa i juni 1735 solgt sit bibliotek for ca. 3700 rigsdaler.

Om Universitetsbibliotekets køb meddeles i Ex Bibliotheca Universitatis Hafniensis, 1920 (B. Erichsen: Universitetsbiblioteket efter Branden 1728, s. 138–39) følgende: »Disse Aars største og betydningfuldste Køb skete dog hverken hos Boghandler eller paa Auktion, men underhaanden hos Private. I Ny kgl. Samling 2° 1500 findes en »Extract af et Bibliotheqve, paa visse bøger, som, efter Bibliothecarii beretning ey skal endnu findes paa Universitets

Biblioteqve, og som ved en uformodentlig lykkelig hendelse dertil nu kunde erholdes for den hossatte taxt, hvilcken mand icke andet kand skiønne end at være meget billig for Universitet.« Worm og Gram, der havde gennemgaaet Samlingen og fundet Bøgerne i god Stand og Prisen rimelig, anbefalede 17. Maj 1735 Købet, og det gik da ogsaa i Orden. Af Ekstrakten fremgaaer ikke, saa lidt som af Bøgerne selv, hvem Sælgeren var; men efter Regnskabet for dette Aar udbetaltes der i Juni 1735 »Monsieur Abraham Lehn for Bøgger kiøbte af hans Biblioteqve til Universitet« 2493 Rdr. 12 Sk. Hvad der havde bevæget denne bogelskende Godsejer, der paa sin Udenlandsrejse 1720 og siden efter havde ofret ikke saa faa Penge paa at samle Bøger, til nu at skille sig ved 13-1400 Bind, hvoraf Halvdelen var Folianter, lader sig vel næppe oplyse. For Biblioteket var det i ethvert Fald en lykkelig Hændelse. Alle Videnskaber og Grene af Litteraturen var repræsenteret i denne Samling. Men hvad der især giver dette Køb Interesse, var den store Mængde af Palæotyper, som Biblioteket erhvervede derigennem. Ganske vist var der kun en dansk – Christian III's Bibel 1550 – men til Gengæld over 50 udenlandske, d. v. s. over en Trediedel af dets nuværende fremmede Palæotyper.«

Resten af bøgerne blev ifølge de anførte oplysninger købt af Universitetets kvæstor, Thomas Bartholin (1690-1737) for 1201 rdl. 2 m. 8 sk. Ialt har det drejet sig om mindst et par tusind bøger, et antal, som efter Lehns regnskaber at dømme er i god overensstemmelse med indkøbene fra 1718 til 1735. Han skriver selv i det førnævnte notat 28. juni 1735: »Annammed for *dend øfrige Rest af Biblioteqvet* . . .«. Naar A.E. Boye angiver bibliotekets størrelse til 4-5000 bind maa det betyde, at han ikke har haft kendskab til de haandskrevne kataloger og til Lehns salg af biblioteket i 1735.

I næsten 20 aar derefter har der ikke eksisteret noget egentligt bibliotek paa Berritzgaard; fra aarene 1732-54 findes hverken boghandlerregninger eller indkøbslister fra auktioner, og de øvrige indkøb har været ubetydelige. Det bibliotek, Abraham Lehn efter-

lod ved sin død, har han skabt efter 1754 (cfr. Sven Houmøller, anf. skr. s. 16-20). Fra 1754 til Lehns død 1. august 1757 viser indkøbene en meget stærk stigning, der kulminerer 1756-57. A.E. Boye skriver herom: »Hans sildigere Regnskaber vidne om den samme Bestræbelse efter at forøge især Biblioteket, og endnu i et Brev af 15de Juli 1757, altsaa skrevet faa Dage før hans sidste Sygdom, giver han Ordre til at indkiøbe en Deel Bøger paa en Auction.« I 1756 har Lehn til bøger brugt 574 rdl. 2 m. 7 sk.¹³ Foruden andre bogindkøb er der i aarene 1756-57 iflg. boghandlerregningerne alene paa auktioner købt ca. 700 bind. – Disse omstændigheder: Lehns salg af biblioteket i 1735, de ubetydelige bogkøb 1732-54, de store og meget store indkøb 1754-57, bidrager til med en vis sikkerhed at indkredse den periode, hvori Utopia er erhvervet til biblioteket paa Berritzgaard. De viser hen til tidsrummet 1754-57.

Denne undersøgelse har saaledes vist, at Abraham Lehns *andet* bibliotek er skabt i aarene umiddelbart efter Holbergs død.

Abraham Lehns regnskaber og øvrige papirer giver kun oplysning om en rent forretningsmæssig forbindelse mellem ham og Holberg. Som Universitetets kvæstor har denne nogle gange modtaget renter af Lehn. Det oplyses i Abraham Lehns regnskabsbøger:

1740.	13. Junii	reiste ieg til Kiøbenhaffn.	
	18. Junii.	Universitets Renter <i>mod Holbergs quittering</i>	
		Croner . . .	1500.-
		agio a 6 ¹ / ₄ procento . . .	<u>93.4.8</u>
			1593.4.8
	11. Julii.	Kom ieg Gud ske Lof! lykkelig hiem	
1747.	8. Junius.	Da ieg reiste fra Berritzgaard til Kiøbenhaffn. . .	
	13. Junii.	<i>Baron Holberg</i> for Universitet Renter 1500 med	
		agio a 6 ¹ / ₄ procento . . .	1593.4.8
	16. September.	Ved min bortreise fra Kiøbenhaffn	

1751.   begynder Reisen til Kiøbenhaffn, hvor ieg Gud
ske Lof! lykkelig ankom d. 15. Maj.
16. Junii.   Universitæts Renter imod *Hr. Baron Holbergs*
qvit. = 1500 ..... 1593.4.8
15. Sept.   begynder Reisen til Laaland .....

Man ved endvidere, at Holberg i 1745 i sin egenskab af kvæstor har beskæftiget sig med Abraham Lehns mellemværende med Universitetet. I Holberg-Blandinger, 2. Samling, 1941, s. 58-59 giver Bjørn Kornerup meddelelse om et egenhændigt votum af Holberg. Lehn havde 1736 til Københavns Universitet for en sum af 30.000 rdlr. (i kroner) pantsat den ham tilhørende Højbygaard; i en ansøgning af 27. juli 1745 udbad han sig af rector og professorer ved Universitetet tilladelse til at foretage en ændring i pantet. Sagen blev givet til betænkning hos Holberg; hans votum har følgende ordlyd:

»Jeg holder for at dette gerne kunde M. Lehn accorderes, saasom afgangen er af liden consideration og vi have fast dobbelt pant for vore penge: Det kand ogsaa være at befrygte, at, hvis begieringen afslaaes, at capitalen kand blive os opsagt og kand man holde for at saasom Mons. Lehns foretagende herudj er heel paradox at intet andet der ved søgtes end at faae et refus og derved anledigis til at opsigte pengene paa en god maade.   *L. Holberg*«

Blandt de faa af Holbergs slægtninge, som han vides at have haft forbindelse med i København, er professor Caspar Frederik Munthe (1704-63) og Bredo Munthe af Morgenstjerne (1701-57). C. Fr. Munthe var fra 1748 Holbergs kollega som professor ved Universitetet og fra 1749 hans lejer i professorresidensen paa hjørnet af Fiolstræde og Kannikestræde.¹⁴ Bredo Munthe af Morgenstjerne har 1718 haft Holberg til privatpræceptor¹⁵ og »blev senere benyttet af sin Slægtning Ludvig Holberg som Sagfører i en Proces med hans Kollega Peder Horrebow (1741).«¹⁶

At Abraham Lehn i aarene 1748-52 har haft forbindelse med Bredo Munthe af Morgenstjerne og i 1749 med en frøken Munthe fremgaar af følgende oplysninger i Lehns regnskabsbøger 1745-49 og 1749-53:

1748. 1. November. Justitz Raad Munthe for extraction af det udi Commissionen paa Ourebyegaard passerede. 2.4.8
 1751. 5. November . . . og til Justiz R. Munthe hans Extractum Protocoll i dend anden sag 5.1.8
 1752. 20. October . . . for Commissions Acten udi Jagt Sagen contra Ourebygaard betalt mod Hr. Justise Raad Bredo Munthes quittering 43.3.8

Desuden findes i Lehns lommebog (1741-56) pag. 53 følgende notat fra midten af aaret 1749: »Extract af Protocollen fra Justitz R. Munthe.« – Og ved juletid 1749 noterer Lehn i samme lommebog, at der skal sendes »Et Stykke Vilt med denne Post til frøken Munthe.«

Hartvig Munthe, Efterretninger om Familien Munthe, 1883-88 nævner kun to kvindelige medlemmer af familien Munthe, der 1749 kan have levet ugifte i Danmark. S. 380 omtales Bredo Munthes datter, Helene Elisabeth, født 1733; hun forblev ugift og døde 1802 som conventualinde i Gisselfeld. S. 451 nævnes Gunhild Helene Munthe, 1711-83: »Denne, Tolder Ludvig Munthes eneste ugifte Datter, var i Aaret 1754 (og vistnok baade før og efter den Tid) optaget i sin Broder Professorens Hus.« Da professor Munthe fra 1749 var Holbergs lejer, har Gunhild Helene Munthe formentlig boet i stueetagen i Holbergs professorgaard. – Abraham Lehns forsendelse af et stykke vildt til en frøken Munthe kan betragtes som en venskabelig handling, der viser en ret nær forbindelse mellem familierne Lehn og Munthe. Bredo Munthes datter, Helene Elisabeth, var i 1749 kun 16 aar; hendes fader ejede herregaarden Bækkeskov, hvor familien har haft vildt nok. Abraham Lehn har næppe sendt vildt til denne 16-aarige pige. Det maa antages, at

modtageren var den 38-årige Gunhild Helene Munthe, professor Munthes søster, og at adressen har været: Hjørnet af Fiolstræde og Kannikestræde.

Bredo Munthe af Morgenstjerne døde 13. januar 1757, et halvt aar før Abraham Lehns død. I Det kongelige Bibliotek findes et katalog over hans bogsamling, *Catalogus bibliothecæ . . . Dominus Bredo de Munthe de Morgenstjerne . . . qvæ publica auctionis lege venum dabitur Hafniæ . . . d. 18. April Anno 1757* (Kat. nr. 51-207-8°). Heri er opført s. 149, nr. 91: *Utopia Didaci Bemardini, Coloniae 649.*¹⁷

Abraham Lehn opholdt sig i København i tiden omkring Holbergs død 28. januar 1754; dette fremgaar af hans breve til forvalter Søren Holst paa Højbygaard dateret København 1754, 12., 19., 26. januar, 2., 9., 23. februar, 9., 16., 30. marts og 6., 20., 27. april. Enhver bibliofil, der forsøger at sætte sig i Lehns sted, vil kunne se omstændigheder, der taler for, at Lehn i denne situation ønsker at erhverve en af Holbergs egne bøger.¹⁸ Paa Orebys auktion 1939 solgtes et eksemplar af Holbergs første levnedsbrev i originaludgaven, *Ad virum perillustrem*** Epistola, 1728.* (Kat. nr. 6018). Hvis Lehn har læst denne bog, vidste han, at Holberg har benyttet Bidermann's *Utopia* som kilde til Jeppe paa Bjerget. – Lehn har ejet de fleste af Holbergs værker. Flere udgaver fra Holbergs levetid solgtes paa auktionen i 1939. 30. november 1719 købte Lehn to eksemplarer af Peder Paars, et bogkøb af største litteraturhistoriske betydning, idet man her finder den første tidsbestemmelse for Peder Paars.¹⁹ Næsten hele Holbergs produktion findes stadig i biblioteket paa Oreby; i originaludgave Skæmtedigtene og Niels Klim samt de fleste af hans faglitterære værker.²⁰ Som bekendt solgte Holberg selv sine værker fra sin bolig; det er sandsynligt, at bogsamleren Lehn personlig har gjort indkøb hos forfatteren.

Det kan ikke med sikkerhed afgøres, hvorledes *Utopia* er kommen i Abraham Lehns besiddelse – det foreliggende er en konstatering af forbindelser og mulige mellemlid fra Holberg til Lehn.

HOLBERGS KILDESTOF I BIDERMANN'S UTOPIA OG DETS FORHOLD TIL NOTATERNE

DER ER, som anført i indledningen, en paafaldende sammenhæng mellem Holbergs kildestof i Utopia og notaternes placering i det foreliggende eksemplar af denne bog. Oversigten s. 22-23 er et forsøg paa at anskueliggøre dette forhold.

Notaterne kan, efter art og placering, inddeles saaledes: 3 hoved-afsnit (*H*), der indeholder alle arter af notaterne og findes inden for eller i nær tilknytning til Holbergs kilder. *Tekstrettelserne* (*T*), der falder sammen med Holbergs kildetekst eller findes i tilslutning til de 3 hovedafsnit.

Disse notater (*H* og *T*) er saa talrige og karakteristiske, at de præger den paagældende tekst og giver oplysning om læserens arbejde og intentioner.

Desuden forekommer enkelte understregninger (*U*), der spredt i teksten findes udenfor Holbergs kendte kildestof.

Det fremgaar saaledes af oversigten, at notaterne *H* og *T* koncentrerer sig indenfor og omkring tekstafsnit, som Holberg har benyttet. Mest omfattende er tilknytningen i Utopias 1. bog svarende til Holbergs Moralske Fabler, en del af Første Skæmte digt samt formentlig Epistel 494 – og i 4. bog svarende til Jeppe paa Bjerget. Parallellerne findes i 1., 2., 4. og 5. bog, d. v. s. i de afsnit, der indeholder hovedparten af Holbergs laante stof i Utopia. Sammenhængende behandlede tekstafsnit findes i:

1. bog s. 5-33. Indledes med Bondefablen.
Holberg: Moralske Fabler.

Epist. dedic. p. A₂r-A₅v

Lib. I. p. 1-35

Moralske Fabler, 65. Fabel: p. 5-25. ....
 Epistler, dele af Ep. 494: p. 10-18 .....
 Skæmtedigte, del af Democrit. og Heracl.: p. 15-17
 Moralske Fabler, 17. Fabel: p. 26-27. ....
 Moralske Fabler, 115. Fabel: p. 28-31
 Moralske Fabler, 16. Fabel: p. 31-34. ....

Lib. II. p. 36-79

Niels Klim, 1. kapitel: p. 37-38. ....

Lib. III. p. 80-149

Niels Klim, citat i 11. kapitel: p. 85

Lib. IV. p. 150-217

Jeppe paa Bjerget, 1. akt: p. 157(6)-160. ....
 Jeppe paa Bjerget, 2. akt: p. 191-211 .....
 (Epistler, dele af Ep. 381: p. 201-203, 207)
 Jeppe paa Bjerget, 3. akt: p. 212-216 .....
 Jeppe paa Bjerget, 4. akts 1.-3. scene: p. 216-217

Lib. V. p. 218-299

Niels Klim, citat i 11. kap. (Catul 64, 14): p. 219
 Jeppe paa Bjerget, 4. akt: p. 255-256
 Jacob von Tyboe: p. 257-258, 266-268
 Den pantsatte Bondedreng: p. 271-283 .....
 (Jeppe paa Bjerget, 4. akt, 6. scene)
 Jeppe paa Bjerget, 4. akt: p. 283-285
 Jeppe paa Bjerget, 5. akt: p. 292-295

Lib. VI. p. 300-395

Det arabiske Pulver: p. 362-368

Index rerum. p. 396-410

p. A₄r-A₅r (U)

p. I-4 (U)

.....	}	p. 5-25 (H)	}	.....	p. 5-25
.....				.....	p. 10-18
.....				.....	p. 15-17
				p. 26-27 (T)	p. 26-27

p. 33 (T)..... p. 33

p. 37-58 (H)..... p. 37-38

p. 60, 71-72, 75, 77, 79 (T)

p. 113-114, 117-119 (U)

p. 157(6)-158, 160 (T) ..... p. 157(6)-158, 160

p. 161 (U)

p. 162-188 (H)

p. 192-193, 195-199, 207-210 (T)... p. 192-193, 195-199, 207-210

p. 212-216 (T)..... p. 212-216

p. 216-217 (T)..... p. 216-217

p. 283 (T)..... p. 283

p. 361 (U?)

p. 393-395 (U)

p. 410

2. bog s. 37-79. Indledes med Iter in Utopiam.
Holberg: Niels Klim.
4. bog s. 157-217. Indledes med historien om Menalcas.
Holberg: Jeppe paa Bjerget.

Da undersøgelsen har vist, at Utopias 2. bog utvivlsomt har en vis forbindelse med Niels Klim (dette forhold vil senere blive belyst), betyder det, at alle sammenhængende behandlede tekstafsnit indledes med Holbergs kildestof. – Det betyder tillige, at hele den behandlede tekst (H og T) følger eller har nær tilknytning til kilde­tekst, idet den eneste tekstrettelse uden for de sammenhængende afsnit findes i kildestof (5. bog s. 283).

I 1. bog er der fuld overensstemmelse mellem Holbergs kilder og notaterne (H og T); med hensyn til 2. bog henvises til det senere afsnit om Niels Klim; i 4. bog, hvorfra Holberg har hentet stoffet til Jeppe paa Bjerget I-IV, 3, berøres hele kildeteksten af notaterne (T); i 5. bog findes kun et notat, en tekstrettelse (T) – den findes, som det senere skal paavises, paa det sted i teksten, der har givet Holberg mest anledning til eftertanke.

Blandt notaterne udgør de mindre tekstrettelser (T) en karakteristisk gruppe. I modsætning til de 3 hovedafsnit (H) omfatter denne gruppe kun tegnsætning, smaarettelser etc. De afsnit, hvor kun de mindre tekstrettelser findes, er studeret af en aarvaagen og interesseret læser, men med et andet formaal end hovedafsnittene. Arbejdsmetoden og karakteristiske detaillier viser dog, at det maa være den samme læser. De mindre tekstrettelser holder sig til begrænsede afsnit i Utopias 1., 2., 4. og 5. bog – i 1., 4. og 5. bog findes de kun inden for Holbergs kendte kildestof (Moralske Fabler, Jeppe paa Bjerget, Den pantsatte Bondedreng).

Parallellerne er i flere tilfælde af en saadan art, at benyttelsen viser indgaaende kendskab til Holbergs værker. – I Utopias 4. bog ses en absolut ensartethed i de notater, der følger Jeppe paa Bjergets kildetekst; de adskiller sig tydeligt fra 4. bogs øvrige behandlede

stof. – Kildeteksten til Jeppe paa Bjerget indledes s. 157-58, paa de samme sider findes de første spor af notater i Utopias 4. bog. – Akterne i Jeppe paa Bjerget følger kapitelinddelingen hos Bidermann; en undtagelse danner adskillelsen mellem 3. og 4. akt, der findes midt i kapitel 47 i Utopias 4. bog. Paa dette sted (s. 216) er med blæk trukket en tydelig streg i marginen. Det er den eneste antegnelse i marginen til Jeppe paa Bjergets kildetekst – og om dens hensigt kan der ikke være nogen tvivl. Det er en afmærkning, og den svarer ganske nøjagtigt til Holbergs deling af kildestoffet mellem 3. og 4. akt. – Den fuldstændige nøjagtighed, hvormed disse notater følger Jeppe paa Bjerget, kan ikke bero paa tilfældigheder, men er udtryk for nøje fortrolighed med komediens tilblivelse og opbygning.

En lignende omstændighed angaar kildeteksten til Den pantsatte Bondedreng, der slutter s. 283 med følgende citat: Luit laqveo, qvi pugnavit dolo – ved strikken led den, som ved rænker stred (Rahbeks oversættelse); her har Holberg som bekendt ændret handlingens tragiske forløb og givet sin komedie en lykkelig afslutning.²¹ I ovennævnte citat er i teksten foretaget to smaa tilføjelser, der er de eneste notater i kildestoffet til Den pantsatte Bondedreng og i Utopias 5. bog.

Til nogle hidtil uforstaaelige problemer omkring Niels Klim findes en forklaring gennem notaterne s. 37-38, hvor Bidermann's rejseroman indledes. Disse forhold vil senere blive udførligere omtalt.

De 3 hovedafsnit (H), der udgør dele af Utopias 1., 2. og 4. bog, har som anført været genstand for særlig behandling. Der forekommer heri talrige henvisninger, oversættelser, forklarende noter, tekstrettelser og afmærkninger. Hovedafsnittene omfatter i 1. bog Bondefablen (s. 5-25) – i 2. bog indledningen til Iter in Utopiam, En rejse til Utopia (s. 37-58) – i 4. bog indeholder afsnittet nogle vidtløftige historier (s. 162-188), der er indflettet i den fortløbende beretning om rejsen til Utopia; de findes, som det vises i

oversigten, indskudt mellem kildeteksten til Jeppe paa Bjergets 1. og 2. akt. – Maaske har disse tydeligt afgrænsede dele været benyttet til undervisning. Det er ikke nogen ganske almindelig »hører«, der har vovet at benytte Bidermann's Utopia til latinundervisning – men Holberg har sikkert været en af den tids mest uortodokse lærere. Fra 1702, da Holberg blev student, indtil han 11. august 1709 fik ophold og mere trygge levevilkår paa Borchs Kollegium, maatte han – meget mod sin vilje, men tvunget af sine økonomiske forhold – fire gange tage stilling som huslærer. Han fortæller selv herom i det første levnedsbrev.²² Sin sidste huslærerplads tiltraadte Holberg 1709, da han kom hjem fra sin Tysklandsrejse; han blev hovmester for admiral Gieddes 3 sønner, som han underviste til juni 1709. – Om opholdet i admiral Gieddes hus skriver Th. A. Müller i Den unge Ludvig Holberg s. 120: »Skønt Undervisning var Holberg imod og han længtes efter Frihed til videnskabelige Studier, befandt han sig dog vel i det fornemme og rige Hjem, og han mindedes altid Admiralen og Sønnen med megen Venlighed. Oplevelsen af Gieddes Respektløshed overfor geistlige og verdslige Autoriteter og af hans danske Sind har sikkert været af Betydning for Holbergs Personlighed . . . Han var i meget en Mand efter Holbergs Sind . . . Han manglede, ligesom Holberg senere, ganske Respekt for Universitetsdannelsen med dens Eksaminer og Grader.«

I admiral Gieddes hus har milieuet ikke hindret Holberg i at vælge et usædvanligt emne til undervisningsbrug. – Den første lektion, Bondefablen, har givet anledning til at »moralisere«; i indledningen til den anden, Iter in Utopiam, har Holberg kunnet genkende sit eget liv og sine egne tanker (Utopia s. 37-38), da han 5 aar tidligere tog ud paa sin første udenlandsrejse. – Som anført nævner Holberg Utopia i Peder Paars 1720. Han skrev dette værk i en utrolig hast, besat som han var af »Musen«.²³ Det benyttede stof har ikke været nyt for ham – Holberg har kendt Utopia før dette tidspunkt.

Det fremgaar af alle oplysninger om Holbergs bogsamling, at det var et brugsbibliotek. Det »befatter ikke uden tilforladelige Bøger, som jeg udi mine Skrifter kand citere«, siger han i begyndelsen af Epistel 216. Theodori bibliotek, som omtales i Epistel 240, det er hans eget.²⁴

Som den foreløbige undersøgelse har vist, kan der ikke være tvivl om notaternes forbindelse med det stof, der udgør Holbergs vigtigste laan hos Bidermann: kilderne til Jeppe paa Bjerget, Den pantsatte Bondedreng, Moralske Fabler – og utvivlsomt Niels Klim, et mindre afsnit af Første Skæmtedigt og dele af Epistel 494. Kun Det arabiske Pulver og Jacob von Thyboe danner rene undtagelser.

Den mulighed, at en af de kendte Holberg-forskere kan have benyttet eksemplaret ved kildestudium, maa betragtes som udelukket. Utopias forbindelse med Niels Klim, som paavises gennem notaterne i dette eksemplar, bestrides af forskningen; og bogen er indgaaet i biblioteket paa Berritzgaard før 1765.

FORFATTERE OG VÆRKER NÆVNT I NOTATERNE

BLANDT Utopias notater forekommer 8 henvisninger til forfattere og værker.

Som tidligere anført findes adskillige noter og tekstrettelser, der delvis har krævet anvendelse af haandbøger; hertil er benyttet 2 haandbøger, der begge kan identificeres. I Universitetsbiblioteket findes en udgave af det latinsk-tyske lexikon, der er benyttet til flere notater: *Georg Math. König, Gazophylacium latinitatis . . . , Norimbergae 1668*. I Utopias henvisninger benævnes det *Lex. König* (3 gange), *Lex. Kön.* (1) og *Lex. Königii* (1). Der er nøjagtig overensstemmelse mellem notaterne og dette lexikon. Universitetsbibliotekets eksemplar bærer mærket: *Ex donatione Regia 1730*.²⁵ Universitetsbiblioteket ejer ligeledes en udgave af en haandbog, der er anført i et enkelt notat: *Christiani Bornensis Becmani Mauductio ad latinam linguam: nec non originibus latinæ linguæ . . . , Hanoviae 1619*.²⁶ Eksemplaret er mærket: *Emtus An. 1732*. – Disse haandbøger har saaledes været i brug paa Holbergs tid, idet begge er erhvervet til Universitetsbiblioteket kort efter branden 1728. – Holberg er iøvrigt en af de faa professorer, der har interesseret sig for bibliotekets bogkøb i aarene efter branden. I et svar paa biskop Worms kritik af bibliotekets regnskab 1736-37 skriver bibliotekaren, professor Hans Peder Anchersen (der 1740-49 var Holbergs lejer) bl. a. : »Jeg har strax ieg blev Bibliothecarius (1733), som concepten endnu viiser, indgivet til Consistorio, at hver af de gode herrer Professores i sin Facultæt vilde optegne de nyttigste, rareste og fornemmeste bøgger, som de heldst saae maatte kjøbes til Biblio-

theqvæt (hvorudi ieg icke er bleven hørt uden af Hr. Holberg og Hr. Horrebow) . . .«²⁷

I en note Utopia s. 182 henvises til *Officina Textoris*. I Det kgl. Bibliotek findes 3 udgaver af dette værk: *Theatrum poeticum et historicum sive Officina Io. Ravisii Textoris . . . Basileae 1592* (61, 120, 4), 1610 (144, 268, 8), 1617 (144, 268, 8). Henvisningens indhold stemmer overens med alle tre udgaver. Jo. Ravisius Textor, fransk filolog og digter, døde 1524. I Jöckers lexikon anføres talrige udgaver af hans værker fra aarene 1522 til 1626; de sidst nævnte udkom saaledes mere end 100 aar efter hans død. Hans genrer – dialoger, epigrammer, epistler, tragedier, komedier etc. – har en vis lighed med Holbergs.

De to nævnte haandbøger og *Officina Textoris* findes ikke anført i Chr. Bruun, Fortegnelse over en Del af L. Holbergs Bibliotek, 1869.

Følgende romerske klassiske forfattere nævnes i Utopias henvisninger: Agellius (d. v. s. Aulus Gellius), Apulejus, Seneca, Sueton og Vergil. Der er direkte henvisning til Sueton (s. 15) og Vergil (s. 48), medens Agellius (s. 22), Apulejus (s. 178 og 187) og Seneca (s. 180) er nævnt i henvisninger til Lex. König. Det fremgaar af Chr. Bruuns ovennævnte fortegnelse, at Holberg har ejet værker af Apulejus (s. 26), Seneca (s. 29), Sueton (s. 30) og Vergil (s. 31). Om Holbergs benyttelse af disse klassikere gives fyldige oplysninger i F. J. Billeskov Jansen, Holberg som Epigrammatiker og Essayist, 1938-39; f. eks. om Apulejus I, 134; Aulus Gellius I, 67-68; Seneca I, 99-100, 199-208; Sueton I, 194-95, II, 256; Vergil I, 83-85, II, 100-103. Om Aulus Gellius, der ikke er nævnt i Chr. Bruuns Fortegnelse, skriver Billeskov Jansen, II, 170: »Holberg læste i denne tid Gellius' *Noctes atticæ*« (1737-39).

Holberg har saaledes benyttet eller ejet værker af samtlige de i Utopias henvisninger nævnte romerske klassikere, og alle forfattere og værker, der er nævnt i notaterne, har været i brug paa Holbergs tid.

En af Holbergs faa personlige venner, Johann Adolph Scheibe (1708-78), skriver om Holbergs forhold til klassikerne: »Blandt Prosaforfatterne syntes han bedst om den yngre Plinius og de gamle Romeres historiske Skrifter . . . Blandt Digterne gjorde han sig bekendt med Vergil, Horats og Ovid . . . I sine modnere Aar og op i sin høje Alder blev han bestandig ved med at trænge dybere ind i de gamles udødelige Værker. Man ved, at han paa staaende Fod uden at betænke sig kunde citere Steder af dem, ja, mange af dem havde han ved hyppig Gjennemlæsning næsten lært udenad, især de betydeligste Digtere.«²⁸

JEPPE PAA BJERGET

I »Comoedier sammenskrevne for den nye oprettede Danske Skue-Plads ved Hans Mickelsen. Første Tome. 1723.« skriver Holberg i Just Justesens Betenkning over Comoedier: »Den fiende kaldes Jeppe paa Bjerget eller Den forvandlede Bonde/ en af Bidermanni gamle Historier/ som Autor har udførdt i en Comoedie. Dette er den eeneste Materie som icke er opspunden udi Autors egen Hierne/ hvorfor hand ingen Berømmelse forlanger deraf/ hvor vel de artige Klygter/ som legges udi Bondens Mund/ og bevæge alle slags Tilskuere til idelig Latter/ ere hans egne.« De samme oplysninger giver Holberg i det første levnedsbrev 1728: »Den fiende heder Jeppe paa Bierget, hvis Materie jeg har laant af Bidermanni Utopia, hvorfor jeg og ingen Roes vil have derfor. Dog har jeg allene laant Materien af Bidermanno.«

Holbergs kildemateriale til Jeppe paa Bjerget danner ikke et samlet afsnit i Utopia. De spredte dele af historien om bonden Menalcas indgaar som et led i Bemardinus' vidtløftige og af mange digressioner prægede beretning om rejsen til Utopia. Størsteparten af stoffet findes i 4. bog, der indeholder kildeteksten til komediens 1., 2. og 3. akt og til 4. akts 1.-3. scene. Utopias 5. bog indeholder kilden til 4. akts 4.-6. scene og til 5. akt. I Rahbeks udgave af Holbergs Udvalgte Skrifter, VI, 1806, s. 153-63 findes en gengivelse paa dansk, der er optrykt i Martensens udgave af Holbergs Komedier, III, 1898, s. 85-98. Martensen har her inddelt stoffet i 5 kapitler, der svarer til komediens 5 akter.

I det foreliggende eksemplar er alle kildetekstens afsnit i Utopias 4. bog forsynet med mindre tekstrettelser (T) af ganske ens-

artet karakter. Som oversigten viser, følger de historien om Menalcas eller Jeppe paa Bjerget med en kontinuitet, der ikke kan skyldes tilfældigheder – det er denne historie, der har foranlediget dem. Paa de første 7 sider i 4. bog (s. 150–56) findes ingen spor af notater. Kildeteksten til Jeppe indledes i 4. bogs 10. kapitel, der begynder nederst s. 157 og gaar over i det egentlige stof s. 158. Paa disse to sider findes de første notater i 4. bog. Notaterne omfatter smaaretelser i teksten, tegnsætning, utydelige bogstaver trukket op med blæk og enkelte understregninger. Der findes ingen noter i marginen. – Men der findes den omtalte streg i marginen s. 216, trukket med blæk. Den er saa kraftig og tydelig, at der ikke kan være tvivl om dens formaal, som kun kan være afmærkning af det paa-gældende sted i teksten. I stoffet til Jeppe paa Bjerget findes kun denne ene afmærkning, og den er ved sin placering særdeles bemærkelsesværdig.

Som tidligere nævnt har Holberg taget slutningen af Jeppe's 3. akt og begyndelsen af 4. akt fra 4. bogs 47. kapitel (s. 215–17). 3. akt slutter saaledes: »Baronen. . . . Det er bedst, vi lader ham sove endnu lidt, førend vi fører ham i hans skidne bondeklæder igen. – Erik. Ak, herre! han sover alt som en sten, han føler det ikke. – Baronen. Fører ham da ud og fuldender komedien. – 4. akt begynder: Jeppe alene. (Forestilles liggende paa en mødding i sine gamle bondeklæder, vaagner op og raaber:) Hei sekketær! kammertjener! lakajer! Nok et glas carnali-sæk!«

3. akt slutter altsaa med, at Jeppe føres ud – mellem 3. og 4. akt iføres han sine bondeklæder og anbringes paa møddingen – hvor han vaagner op i 4. akts begyndelse. Den naturlige afslutning paa kildestoffet til 3. akt maa søges paa det sted i Utopias tekst, hvor bonden endnu ikke er iført sine gamle klæder og kastet paa møddingen. Og her findes den afmærkning, som viser, at dette tekst-afsnit har haft en særlig betydning.

En oversættelse af det paa-gældende afsnit i Utopias 4. bog, 47. kapitel lyder saaledes: Efter at have regeret een dag begyndte han

Afmærkning i marginen
i kildestoffet til Jeppe paa
Bjerget. Utopia 4. bog,
47. kapitel.

216

Lib. IV. Utopia

num incidit; rursus sui oblitus, rursus
mortuus. Tandem placuit palatinis, ex-
pugnatam paupertatem nouam mendici-
tate reuocare; & suum TARQUINIUM
in ordinem cogere, remque ad Interreg-
num trahere. Confestim ergo torques
illi de ceruice; de digitis annuli; de ma-
nibus aruilla detrahuntur; vestium cul-
tus deripitur. Sed & barbæ appendix
calido rore humectata dilabatur; & co-
mæ ruzitæ fibula remittitur; & diali
imperio defunctus, esse is rursus incipit,
qui nunquam desierat. Fuit illi hoc in-
ter omnes Imperatores singulare, quod
imperium & accepit remulcatus, & de-
posuit. Ita omnibus denique fortunis
euersus, amicitur veteri sago; & cum la-
cerâ endromide in idem cænum pæuolu-
uit, vnde fuerat pridie eductus. Ibi
alteram temulentiam vt edormijt, Re-
gem se surrecturum opinatus, vidit reg-
num ad pœnitentiam redijisse, & se paga-
num cui gillasse. Enimverò quid cum dix-
erit amēs feceritve, si narrare singillatim
velim

*Ante diem clausæ composat vesper
Olympo.*

Duobus verbis; fecit, quæ facerent stul-
ti, sani riderent. Certè cùm domum
reue-

atter at være den, han hele tiden havde været. Der var det særlige ved ham blandt alle herskere, at han var fuld, baade da han tiltraadte og fratraadte regeringen. Da der saaledes var blevet vendt helt op og ned paa ham, fik han sin gamle kappe paa igen, og i et laset tæppe blev han smidt ud paa den samme mødding, hvorfra han dagen før var blevet hentet ind. Da han der havde udsovet sin anden rus, troede han, at han skulde rejse sig som konge, men . . .

Afmærkningen i kildeteksten ses paa illustrationen; den findes i

marginen ud for den tekst, der svarer til oversættelsens første punktum. I Martensens udgave (III, 91) er stoffet med rette inddelt saaledes, at 4. akt begynder efter oversættelsens 3. punktum. Det mellemliggende afsnit svarer til mellemakten, hvor bonden iføres sit gamle tøj og anbringes paa møddingen. En logisk deling af kilde teksten maa være den, der angives af stregen i marginen, fordi Holberg her afslutter 3. akt. Først i 4. akts indledende forklaring beskriver Holberg Jeppe »liggende paa en mødding i sine gamle bondeklæder.« – Blandt Utopias læsere, Holberg-forskere indbefattet, er Holberg den, der har haft den naturligste aarsag til en saadan markering i teksten – afmærkningens rent praktiske betydning for forfatteren under arbejdet kan ikke bestrides. Kun efter 3. akt har en afmærkning haft praktisk betydning, fordi adskillelsen mellem Jeppe paa Bjergets øvrige akter følger Utopias kapitelinddeling.

I en afhandling, Om Holbergs femten første Komedier, skriver professor Francis Bull følgende:²⁹ »Hun (Marthe i Jean de France) røber *Holbergs eget princip*, når hun sier »Det går med mig som med dem, der skrive Comoedier; mens de skrive paa Comoedien, falder dem af sig selv ind, hvorledes den skal udføres og endes.« – *Slik gik det vistnok også Holberg, da han arbejdet på Jeppe paa Bjerget*, som jeg antar for den sidst skrevne af de fem komedier han utgav i 1723. *Ialfald lyder ordene ved slutningen av tredje akt slik at man godt kunde tænke sig at stykket endte der*; slutningsverset i femte akt er bare en utvidet gjentagelse av dem, og de to sidste akter betegner i det hele et tillæg som ikke er ubetinget nødvendig. Det hadde i grunden været nok at få fremstillet Jeppe skjæbne fra møddingen til baronens seng og så tilbake til møddingen igjen; de nye løier som foretas med Jeppe i fjerde akt, er kunstnerisk berettiget, for såvidt som de gir anledning til den vidunderlige scene hvor Jeppe tar avsked med livet, men dramatisk betegner de nærmest en avslappelse, og femte akt føles både ubarmhjertig og på en vis utilfredsstillende, idet slutningen ikke gir et resultat. Handlingen i stykket

blir så at si uten betydning for nogen av de optrædende personers videre skjæbne. Det hele har været en hensigtsløs spøk av baron Nilus. Som en slik hensigtsløs spøk forelå emnet i form av en anekdote hos Bidermann, hvis Utopia var Holbergs kilde; og Holberg fulgte sin kilde ganske nøie, hvad selve handlingen angår . . .«

Sammenligner man Holbergs egne ord: »mens de skrive paa Comoedien falder dem af sig selv ind, hvorledes den skal udføres og endes« og Francis Bull's fremstilling med notaterne i kilden til Jeppe paa Bjerget, finder man en forbløffende overensstemmelse: stregen i marginen ved slutningen af 3. akt; notaterne, der ophører i kildestoffet til 4. akts begyndelse; »materien« til resten af komedien urørt.

Som det allerede er paavist af Rahbek, er det ikke alene emnet, men tillige mange enkeltheder, Holberg har laant af Bidermann.³⁰ Naar Holberg paa saa mange punkter følger Bidermann, maa han have læst sin kilde grundigt; han har ikke kunnet udføre arbejdet uden at have sin bog ved haanden.

Rahbek skriver om Bidermann's tyvehistorier i Utopias 5. bog: »som Holberg i sin Jacob von Tyboe og Abracadabra har vidst meget godt at nytte, men hvoraf han her (i Jeppes 4. akt 6. scene) ikke har beholdt meere end een eneste Slutning, som Autor anfører til Exempel paa, at slige Forbrydelser maae straffes; men hvilket Udfald Holberg med megen Smag forandrede, da han behandlede pantsatte Bondedreng.«³¹ – Det er i denne slutning (Utopia s. 283), man finder den eneste tekstrettelse i Utopias 5. bog.³²

DEN PANTSATTE BONDEDRENG

I Martensens udgave af Komedierne IX, s. 141-43 gives følgende oplysninger: »De to forskellige Historier i Bidermanns Utopia om en ussel Bonde, der forvandles til en stor Herre og efter et kort Liv i Højhed bliver en ussel Bonde igen, forekom Holberg at være to

arctret. Quare miserabiliter illacri-
nans, coepit vestes à se infimias projec-
e, & consum verticem emortuis vngui-
us sulcare; palamque omnibus quis es-
et, & quemadmodum illam personam
nduisset, ostendere. At certe insontem
e esse, ac temere inductum, vt Mors o-
leposito Antistitem mendicaretur Parce-
rent proia homini rustico, neque iude-
rent furti exostem, supplicij vadem esse.
Præter hæc, Laurentis clamoribusque
omnia complebat. Sed creditores obstu-
refacti, postquam intertrimentum acco-
nisse se senserant, conuictijs in illum de-
bacchati, rapti in vincula impostorem
asserunt. Quem biduo post Iudex, que-
relis suis, deque habitis satibulo affixit,
ne quis supplicio tiralis deesset, hunc
appendit litteris Romanis, antiquis scri-
ptum; LVIT LAQVAD, QUI PVGNAVIT
DOLQ.

Hæc vbi accusator ingenti garru-
litate recessit, concio frequens excla-
mat, & huius impostoris haud dispar cri-
men esse: ac nisi MENALCAS damn-
retur, impune quemuis in Regio ornata
peccaturum. Conferunt mox capita in-
ter se iudices, prætorique tabulam sug-
gerunt. In quam dum ille funestum

N 2 TRA-

Historier, som begge indeholdt fortræffeligt Komediestof, og han skabte af den ene Historie Jeppe paa Bjerget og af den anden Den pantsatte Bondedreng . . . Historien hvoraf Den pantsatte Bondedrengs Indhold er dannet, fortælles i Bidermanns Utopia, i den femte Bogs det 46. til det 51. Capitel, af Advocaten, som anklager Menalcas eller Jeppe paa Bjerget for at have udgivet sig for en Fyrste. I Komedien om Jeppe paa Bjerget henviser ogsaa Jeppes Anklager til samme Historie . . . Rahbek har i sjetten Bind af Holbergs

Udvalgte Skrifter gengivet Historien paa Dansk.« – I Utopias 5. bog, 51. kapitel slutter historien med, at bonden hænges i en galge med denne overskrift: *Luit laqveo, qui pugnavit dolo* – ved strikken led den, som ved rænker stred (Rahbeks oversættelse, gengivet i Martensens udgave IX, s. 150). Martensen skriver herefter: »Den tragiske Udgang, for hvis Skyld Historien fortælles i Bidermanns Utopia, og for hvis Skyld det ogsaa alene er, at der henvises til den i Holbergs Jeppe paa Bjerget, maatte naturligvis forandres, naar Historien blev benyttet til en Komedie.«

Handlingens kulmination og kildestoffets slutning indeholdes i ordene: *Luit laqveo, qui pugnavit dolo*. Som vist i oversigten og i de dertil knyttede bemærkninger har denne slutning været genstand for de eneste notater i stoffet til Den pantsatte Bondedreng og i Utopias 5. bog. I ordene *laqveo* og *dolo* er med blæk tilføjet et [^] over sidste bogstav (Utopia s. 283). Disse to smaa tilføjelser udgør det eneste bevis for, at dette stof har været læst, og dog maa deres betydning ikke undervurderes. Deres placering i kildeteksten er ganske nøje forbundet med Holbergs ændring i handlingens forløb, idet han i Den pantsatte Bondedreng ikke følger Bidermann, »men forandrede Catastrophen, saa Bonden frikiendes istedet for, som hos Bidermann, at lide Dødsstraf.«³³ – I denne forbindelse maa det erindres, at Bidermann som kilde til Den pantsatte Bondedreng først er omtalt omkring 1805 af Rahbek.³⁴

NIELS KLIM

DET er paavist af C.W. Elberling, at Holberg i Niels Klim har et citat fra Bidermann's Utopia, og et citat (fra Catul), der er nøje overensstemmende med versets form i Utopia.³⁵ I Niels Klim, 1941, s. 297 skriver H. C. Broholm: »Til 4 Citater kendes Kilden ikke, een Gang citerer Holberg sine egne Epigrammer, og een Gang har han et Citat af Jacob Bidermann's Utopia. Resten stammer fra romerske Digtere. . . Holberg har her behandlet sine Citater med stor Frihed, aabenbart nedskrevet dem efter Hukommelsen, og ofte har han omformet dem, saa de passede til den foreliggende Situation.« – Bidermann er her i bemærkelsesværdigt og fornemt selskab, som spurv i tranedans. Begge de af Elberling anførte citater fra Utopia er, i modsætning til de fleste andre, citeret ganske ordret. Holberg har utvivlsomt afskrevet disse citater efter teksten, med bogen foran sig; dette er sandsynligt, fordi han citerer Catul efter Bidermann og ikke efter selve kilden. Hvis Holberg her har citeret efter hukommelsen, har han i alt fald kendt Utopia særdeles godt.

I fortalen til Moralske Tanker 1744 skriver Holberg om de opdigtede rejsebeskrivelser: »Eendeel af disse Rejse-Beskrivelser ere af samme Art som Luciani, hvilken indeholder intet uden Skiemt. Af disse ere meest anseelige, Bidermanni Utopia og andre af samme Natur. De fingerede Rejse-Beskrivelser, som udi vor Tid gjøres af den bekiendte Engelske Doctor Swift er en Sammenblanding af Skiemt og Lærdom, dog saaledes at det første derudi prædominerer. Udi Klims Underjordiske Rejse ere ogsaa begge Deele, men besynderlig det sidste.«

I fortalen til *Moralske Fabler 1751* hedder det: »Og de Fabler, som udi nyere Tider ere skrevne paa Moderne Sprog, ere fast ikke uden de samme som igien ere opkaagte, med mindre man vil regne moralske Romaner, item visse Materier, hvilke ere udførte udi Fabler som *Utopia Mori*, *Campanellæ Civitas solis*, *Verulamii novus Atlas*, *Bidermanni Utopia*, *Reinicke Foss* og andre deslige, som jeg dog ikke henfører til denne Classe. Thi i saa Maade kunde jeg siges allerede at have opfyldt Publici Begiæring ved Klims Underjordiske Rejse.«

Det ses, at Holberg i begge fortaler sætter Niels Klim i en vis forbindelse med *Bidermann's Utopia*, der i *Moralske Tankers* fortale betegnes som en opdigtet rejsebeskrivelse og i *Fablernes* fortale nævnes som »moralsk« digtning i samme genre som Niels Klim. – Trods Holbergs egne udtalelser bestrider Holberg-forskningen enhver forbindelse mellem de to værker, bortset fra de nævnte citater og maaske navnet *Potu*, der kan være en omskrivning bagfra af *Utopia*.³⁶ I J. Paludan: *Om Holbergs Niels Klim, 1878*, s. 3, 6-7 og 165 berøres problemet ganske kort og med negativt resultat. Det virker overraskende, at Holbergs egne udtalelser ikke har medført en mere dybtgaaende analyse af disse forhold – til belysning af Holbergs formodede lapsus. *Bidermann's Utopia* er det eneste blandt flere værker, der i begge fortaler omtales i ret nær, omend forskellig sammenhæng med Niels Klim; dette tyder ikke paa nogen fejltagelse eller tilfældighed.

Som fremhævet af mange Holberg-forskere er *Utopia* først og fremmest en anekdotesamling. Titlen er misvisende; med statsromanerne, utopierne, har bogen ingen berøring. Men naar Holberg i fortalen til *Moralske Tanker* klart og utvetydigt betegner *Bidermann's Utopia* som en opdigtet rejsebeskrivelse, er denne opfattelse fuldt berettiget. Oversættelsen viser nemlig, at *bogen indeholder en opdigtet rejse: Iter in Utopiam*. Anekdoterne, der iøvrigt dominerer bogen, er indflettede i den beretning om en rejse til *Utopia* (Kimmerernes land), som begynder med 2. bogs 2. kapi-

tel og fortsætter i 3., 4., 5. og 6. bog. Fortælleren, Bemardinus, begynder sin beretning i 2. bog; i 3., 4., 5. og 6. bog lader han Philippus fortsætte; det hedder herom i 6. bogs 1. kapitel: . . . du har trukket min rejse i Kimmerien saa snildt ud, at Philippus synes at have talt med Bemardinus' mund eller Bemardinus med Philippus'. – Der kan ikke være tvivl om, at rammen omkring anekdoterne netop er denne opdigtede rejse – og der gives hermed en naturlig forklaring paa Holbergs opfattelse.

Det fremgaar tillige af det kobberstukne kort, *Vera Utopiæ Descriptio*, i Dillingen-udgaven af *Utopia* 1691, at denne opfattelse har været almindelig paa Holbergs tid. Det maa være denne rejse, Holberg hentyder til, naar han skriver: »Eendeel af disse Rejse-Beskrivelser ere af samme Art som Luciani, hvilken indeholder intet uden Skiemt. *Af disse ere meest anseelige Bidermanni Utopia* og andre af samme Natur.« Denne kombination, skæmt og opdigtet rejse, er netop karakteristisk for Bidermann's bog. – Paa hjemrejsen fra Paris 1726 aflagde Holberg i Hamburg visit hos den grundlærde filolog Johann Albert Fabricius (1668–1736).³⁷ Han betragtes som skaberen af litteraturhistorien indenfor den klassiske filologi, og i denne fremragende skribents værk, *Bibliographia antiqvaria, sive introductio in notitiam scriptorum, Hamburgi et Lipsiæ* 1713, anføres under afsnittet *De Rebus publicis commentitiis* (XIV, 16, pag. 490) bl. a. Thomas Morus' *Utopia*, Francis Bacon's *Nova Atlantis* og herefter følgende: *Satis etiam superqve nota est Civitatis Solis Thomæ Campanellæ, ut Terram Australem Mercurii Britannici, sive librum Alberici Gentilis cui titulus alter et idem Joh. Bisselii Icariam et Utopiam Jac. Bidermanni . . .* I 3. udgave (v. P. Schaffshausen, Hamburg 1760) anføres under samme afsnit baade Bidermann's *Utopia* (s. 729) og Holbergs Niels Klim (s. 732). – Det fremgaar heraf, at samtidens filologer har bedømt Bidermann's *Utopia* ud fra samme opfattelse som Holberg i fortalen til *Moralske Tanker*.

Iter in Utopiam staar som marginal-rubrik for *Utopias* 2. bog, 2. kapitel (s. 37). Den kunne med fuld ret være titlen for de 5 sidste

af Utopia's 6 bøger. Rejsen foretages af 3 personer, Philippus (Bernardinus), Georgius og Antonius; det er deres fantastiske oplevelser i landet Utopia, der udgør den gennem de 5 bøger fortsatte handling – deres rejse er traaden, der binder anekdoterne sammen. Der er ingen naturlig afslutning paa den opdigtede rejse, men den er gennemført fra 2. bogs 2. kapitel til 6. bogs slutning. Paa grund af den bratte afslutning – og den omstændighed, at 1. bog danner et afsnit for sig, der kun indeholder dyrefabler og ikke er inddraget i *Iter in Utopiam* – bliver man kun opmærksom paa den fortlø-

bende handling, den opdigtede rejse, ved gennemlæsning af hele bogen. Anekdoternes talrigthed kan utvivlsomt medføre, at man ved et gennemsyn overser det, der maa betegnes som anekdoternes samlende element, den opdigtede rejse til Utopia eller Kimerien.

I det foreliggende eksemplar er det bemærkelsesværdigt, at marginal-rubrikken *Iter in Utopiam* er fremhævet ved understregning med blæk (ingen anden marginal-rubrik i bogen er understreget), og at notaterne i 2. bog samtidig begynder. Det er sandsynligt, at man i disse omstændigheder kan finde en yderligere bekræftelse af Holbergs egne ord i fortalen til *Moralske Tanker*, hvor »Bidermanni Utopia« betegnes som opdigtet rejse og sættes i forbindelse med Niels Klim. Og det er naturligt, at der paa denne basis foretages en sammenligning mellem Utopia og Niels Klim. Understregningen af *Iter in Utopiam* og andre spor i teksten danner udgangspunktet for nærværende undersøgelse. – Det virker straks paafaldende, at Nicolai Klimii *Iter Subterraneum* og Bemardini *Iter in Utopiam* i dansk oversættelse indledes med de samme ord: »Efter at jeg . . .«³⁸ Indledningen til *Iter in Utopiam* (2. bogs 2. kapitel) lyder i oversættelse: Efter at jeg (fortælleren Bemardinus) havde tilbragt en del aar som en travl arbejder blandt mine kære litterære sysler, og tiden nærmede sig for afslutningen af mine studier, besluttede jeg mig endelig til at unddrage ferlen min haand og besøge fremmede lande og andre folk i verden, fordi jeg begyndte at føle lede ved min fædrene jord. Dog havde jeg ikke lyst til uden ledsager at rejse ud under ukendte himmelstrøg, men besluttede (om muligt)³⁹ at faa nogle venner til at tage del i mit forehavende. Jeg aabenbarede derfor min hensigt for mine hjertevenner Georgius og Antonius, der allerede omgikkes med lignende planer, saa jeg overtalte dem uden større vanskelighed. Efter at have ordnet vore hjemlige forhold efter ønske begav vi os da paa vej, besluttede paa at udstrække vore vandringer helt til Kimerien og betragte fremmede folkeslags forskelligartede skikke.

Indledningen til den
opdigtede rejse, Iter in
Utopiam. Utopia 2. bog,
2. kapitel.

DEIOTYMI.

37

cum die, finem habuit; hodie ex ordine
Philippus aliquid nobis memorabit. Im-
mo iste, ait Philippus (& simul me mon-
strabat), qui, cum passim audiat

lepōrum

Disertus pater & faciesiarum,

iam etiam ita sinum fabulis, & buccas
verbis implevit. ut ipsi oculi illius in
memoriam mihi dictionem videantur
parturire. Incipe igitur, ait Philippus,
paratos habes Auditores. Imperare
potes in quibusdam, quando hodie tuum
panem comedemus. Obsequor, aures
date.

Postquam annos non paucos in-
ter amicos literas, & suavisimos socios iter ip-
sum laudatane otiosus laborator consumpsi, *Utopiam*,
namque ad finem ferè studiorum anni la-
berentur, placuit tandem manum feru-
re subducere, & peregrinasterras, &
alios Orbis incolas visere, quando iam
oridem natiuum cœpi solum nauicare;
Neque tamen absque comite in ignotū
excurrete cœlum sibiuit, sed commilito-
nes aliquos (si quos possem) in idem cō-
siliū vocare constituit. Aperio itaque
animum animis meis Georgio & Anto-
nio, quibus, quod iam idem meditaban-
tur,

I Optegnelser til Ludvig Holbergs Biographi, 1872, s. 32-33
hævder L. Daae: »Vi tør med Bestemthed antage, at den Skildring,
som Holberg lige i Begyndelsen i Nils Klims Reise udkaster af
dennes Hjemreise efter velbestaaede Examina og af hans mismodige
Stemning og raadville Forfatning i sin Fødeby, hvor han var
henvist til Slægtninges Godgjørenhed, har den fulde Selvoplevelses
Sandhed.« Vilhelm Andersen skriver i indledningen til Niels
Klim, 1941, s. XXVI: »Man kan høre noget personligt i den korte

indledende Fortælling om Niels Klims Tilstand efter Hjemkomsten fra Universitetet til Fødebyen, Trykket af de hjemlige Forhold og Udsigten til et Kapellani eller Degnekald som hans Faders og Trangen til at frigøre sig herfor.« – Det er ikke svært at se den næsten fuldkomne lighed mellem denne fremstilling og Utopias 2. bog, 2. kapitel som det foran er gengivet i oversættelse. Og det er ikke mærkeligt, hvis Holberg ved at læse indledningen til *Iter in Utopiam* er blevet mindet om sine egne oplevelser; lige saa vel som i Niels Klim afspejles her »Holbergs egen Tilstand og hans Tanker, da han 1704 efter sin teologiske Eksamen stolt og ærgerrig og fattig vendte tilbage til Bergen.«⁴⁰

Det er foran nævnt, at notaterne i Utopias 2. bog indledes samtidig med Bidermann's rejsjeroman. Disse notater viser, at afsnittet er læst med usædvanlig grundighed. Tilfældigvis er bogens tryk paa dette sted (s. 37 nederste halvdel) meget utydeligt, men de mange utydelige ord og bogstaver er her omhyggeligt trukket op med blæk, saaledes at den oprindelige utydelige tekst nu er let læselig (se illustrationen).⁴¹ Ved bedømmelse af problemet fremkommer den nærliggende mulighed, at Holberg her har set en parallel til sit eget liv og derfor har ofret dette lille afsnit en speciel interesse.

FABLERNE

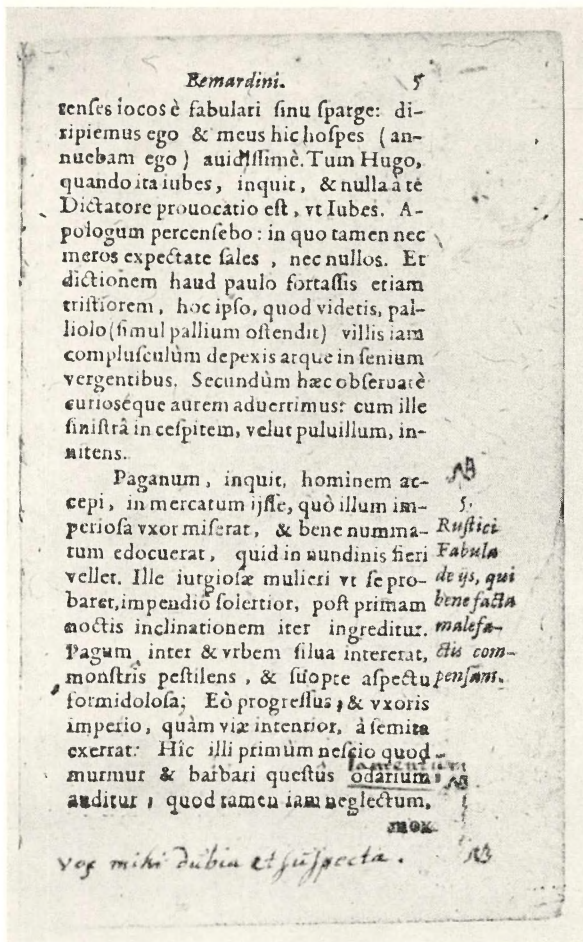
I fortalen til *Moralske Fabler 1751* siger Holberg: »Hvad disse mine Fabler, som ere 232 udi Tallet angaar, da, naar jeg undtager en Snees deraf, ere de alle Originaler, og af min egen Invention.« – Nogle er hentet fra de almindelige fabelsamlinger, navnlig Jacob Bidermann's *Utopia*.⁴² Holberg oplyser selv, at 16., 17., 23., 65. og 115. fabel er »af Biddermann«. Kilden er *Utopias* 1. bog, og Holberg har, med undtagelse af indledningen og en enkelt fabel, benyttet hele stoffet i 1. bog, der kun indeholder dyrefabler.⁴³ – »Ved en Fabel forstaas jo til Adskillelse fra andre Genrer nærmest en kort Fortælling, der har symbolsk Perspektiv og belærende Karakter, ofte med Dyr som Hovedperson.«⁴⁴ Hermed markeres den tidligere omtalte deling af *Utopia*, idet 1. bog som fabelsamling tilhører denne genre, medens 2.-6. bog indeholder den opdigtede rejse som ramme om et stort antal forskelligartede anekdoter.

Den betydeligste og omfangsrigeste af Bidermann's dyrefabler er bondefablen, der har spillet en vis rolle for Holberg. Den er kilden til den 65. fabel om bonden, dragen og ræven i *Moralske Fabler 1751*, og dens indflydelse kan spores i to mindre afsnit af Første Skæmtedigt, Democritus og Heraclitus, altsaa i et af Holbergs tidligste digterværker – og maaske i Epistel 494, i hans sidste store værk. I de tre nævnte tilfælde har Holberg samme syn paa forholdet mellem dyr og mennesker, udtrykt ved bondefablens moral, hvorom han siger: »Fabelen lærer, at Velgierninger gemeenligen enten glemmes eller ilde belønnes.«⁴⁵

Indledningen til bondefablen, *Rustici fabula de iis, qui bene facta malefactis compensant*, er i det omhandlede eksemplar af *Utopia*

Indledningen til bondefablen med de første notater i bogen. Utopia 1. bog, 5. kapitel.

markeret ved et haandskrevet NB i marginen. Fablen (s. 5-25) udgør det første af de i oversigten omtalte hovedafsnit (H), og bogens notater indledes i denne fabel.

Democritus og Heraclitus har Holberg skrevet omtrent samtidig med Peder Paars, hvori han nævner Bidermann's Utopia.¹⁶ F.J. Billeskov Jansen skriver i Holberg som Epigrammatiker og Essayist II, s. 55: »I Democritus og Heraclitus hævdes det, under den store Sammenligning mellem Dyr og Mennesker, at de første skøn-

ner paa Velgerninger, de sidste ikke: de belønner deres Velgørere med ondt.« – Dette er bondefablens moral. En sammenligning mellem følgende afsnit i Democritus og Heraclitus og Utopias bondefabel viser flere lighedspunkter.

»Man seer jo Beester paa Velgierninger at skiønne,
Men Mennesker med Ondt Velgiørere belønne:
En Hund for sin Patron tilsætter ofte Liv:
Et Menneske tit er dog saa haardnakket, stiv,
At det opofrer Liv, og det som meer er, Ære,
Før end taknemmelig mod andre det vil være.«
(Sml. Utopia 1. bog, 9.-10. kapitel).

»Hirpinus Pegasus os skaffer Laurbær-Krantze,
I Alderdom maa til Nepotis Mølle dandse;
Hver Hest den Lykke ey har i sin Alderdom,
Som Incitatus, der Bormester blev i Rom:
Sligt og ey nødigt er, men ædle Dyr at dræbe,
Og udi Alderdom at lade Møller slæbe,
Paa vores Haardhed det kan tiene til et Speyl,
Saa Beesterne os selv bebreyde kan vor Feyl.«
(Sml. Utopia 1. bog, 13. kapitel).

De citerede afsnit af Første Skæmtedigt har moralen og alle detaljer fælles med de anførte kapitler i Utopia: dyrenes trofasthed mod mennesket; menneskets ondskab mod dyrene; hundens skæbne; hestene Hirpinus Pegasus og Incitatus; Incitatus' ophøjelse; hesten, der i sin alderdom sælges til trædemøllen; dyrenes bebrejdelser mod mennesket etc. – Parallellerne viser, at Holberg har haft Bidermann's bondefabel i frisk erindring, da han skrev disse linier.

I bondefablens tekst s. 15 findes den haandskrevne henvisning: *Sveton in C. Calig. cap. 55*, der refererer til det i teksten understregede Incitatus, navnet paa Caligulas hest. Da notatet findes i

Bemærkninger.

15

sunt, qui dedere, atque accipere beneficia, sine soleant peiora accepis reponere, an agere alia omnia? Equus, ut scita sua momentum haberent, à Maioribus suis cepit procerari, quam ad agendam causam descendere; ac pro eo statu perarroganter. †

Pegasus, inquit, Caput, Auctoremque generis mei, per longam posterorum successionem, mihi quoque heminam de illa puteali vena legavit, quam is primus felici vngulâ citoderat. Ex eodie Musicum liquorẽm, veluti patrimonium vigilatẽ semper, attentẽque conservaui, ut sciatis, vobis non cum inerudito, rerũque Musicarum imperitiorẽ esse. Et verõ fac deesse hæreditariam mihi litteraturam. facile ex usu euentũque Maiorum meorum, controuersiam hanc decido. Nam de Pegaso mihi hæctenus constat solo, eum ob immortalẽ meritum ad Superos euasisse, ab eisq; civitate donatum, mortalitatem exuisse. Sed ceteros ipsius posteros, & natos natorum, & qui nascuntur ab illis, Fortunæ ludibrio proditos, ac circumuentos esse omnes. In his commemorari Incitatum (quem Proauus meus, Tritanum Atavi sui sæpe memo-

stof, som Holberg har benyttet (Democritus og Heraclitus, 65. Fabel), og da Holberg nævner Caligulas hest gentagne gange (Introduction, Første og Andet Skæmtedigt, Moralske Tanker, Epistel 494), kan denne henvisning ikke med bedre begrundelse tilskrives nogen anden læser af bondefablen.

I F. J. Billeskov Jansens udgave af Epistlerne paavises kilderne til Epistel 494. Holberg nævner her igen hesten Incitatus, og i epistlens slutning møder vi bondefablens moral. I stærkt forkortet form

omtales hesten og hunden overensstemmende med stoffet i Utopias 1. bog, 9., 10. og 13. kapitel.

I vor tid er Holbergs arbejdsmetode undersøgt ved et systematisk og fremragende kildestudium af professor F.J. Billeskov Jansen, navnlig i denne forskers udgave af Epistlerne og i afhandlingen om Holberg som epigrammatiker og essayist. I dette værk hedder det (I, s. 11): »Paa Grund af Holbergs litterære Arbejdsmetode, Gentagelsen, er meget Stof fælles . . .« – I de ovenfor nævnte værker af Holberg gentages de samme emner og tanker med mange aars mellemrum; i det foreliggende eksemplar af Utopia kommer de til udtryk og fremhæves i notater og understregninger.

SKRIFTEN OG RETSKRIVNINGEN

VED en sammenligning mellem noterne i Utopia og Holbergs skrift og retskrivning maa de bevarede Holberg-manuskripter danne grundlaget, idet vi kun her finder Holbergs egen retskrivning. Som bekendt er dette materiale ikke særlig omfattende.⁴⁷ Hovedparten findes i Holbergs egenhændige breve og vota, der viser hans skrift og retskrivning gennem ca. 40 aar, fra 1714 til 1753; inden for dette tidsrum er skriften naturligvis ændret kendeligt, men retskrivningen er nogenlunde uændret. 1714 er første gang Holbergs haand kendes fra et større skriftstykke.⁴⁸ I 1706 har han skrevet sit navn i det Bodleyanske Biblioteks indtegningsprotokol, men bortset herfra har vi hidtil intet vidst om hans haand og retskrivning i den tidlige ungdom. – Retskrivningen i de trykte værker er ikke Holbergs, men sætternes; hans ortografi kan altsaa kun skildres ud fra manuskripterne.⁴⁹ Med hensyn til ordforraadet har sætterne næppe korrigeret ret meget, og derfor kan man nok paa dette omraade bruge de trykte værker.⁴⁹

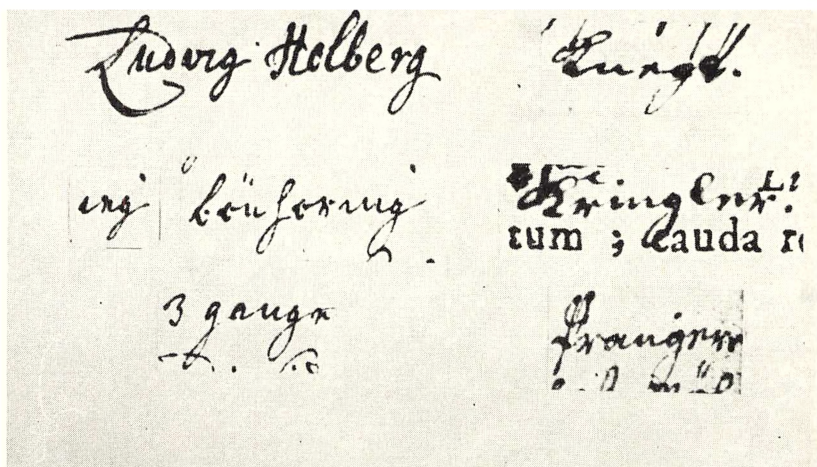
Den 18. april 1950 forelagde jeg nogle enkeltheder fra den foreløbige undersøgelse for dr. phil. Erik Kroman, der udtalte, at skriften i Utopias noter er fra Holbergs tid, og: »der er meget, som taler for Holberg, ikke noget, der taler imod.« For en ordens skyld skal jeg tilføje, at materialet paa dette tidspunkt var utilstrækkeligt til en grundig bedømmelse af problemet.

Til brug ved skriftsammenligningen har jeg gennemgaaet næsten alle bevarede Holberg-manuskripter i original eller facsimile; sammenligningen omfatter baade det latinske og gotiske alfabet, enkelte ord og dele af ord, store og smaa bogstaver, tal og tegn. Ved

reproduktioner fra flere manuskripter og ved udsnit fra facsimile-udgaverne af Holbergs breve og Epistel 447 har jeg tilvejebragt et materiale, der bestaar af ca. 200 udsnit (ord, dele af ord, bogstaver, tegn samt hele talrækken) med paralleller i Utopias noter.

Paa grundlag af dette og mit øvrige materiale skriver administrator for Det danske Sprog- og Litteraturselskab, dr. phil. Albert Fabritius i et brev dateret 25. september 1955: »i det store og hele føler jeg mig ganske overbevist om, at Deres eksemplar er forsynet med Holbergs egenhændige notater.« Skriftproblemet og selve bogen har derefter været forelagt den førende ekspert i dansk historisk skrift, overarkivar i Rigsarkivet, dr. phil. Erik Kroman, der har afgivet følgende skriftlige udtalelse:

»Efter opfordring af Hr. tandlæge Langager har jeg foretaget en sammenligning mellem skriften i en række notater tilføjet i randen forskellige steder i et af Hr. Langager ved auktionen efter lektor Th. A. Müller købt eksemplar af Bidermanns Utopia fra 1649 og skriften i Holbergs breve udgivet i facsimile af Verner Dahlerup. Noterne, delvis på latin og delvis på dansk, er som vist af Hr. Langager tilføjet på steder i bogen, som har en vis relation til Holbergs værker, således Jeppe på Bjerget, som er bygget på en anekdote i Utopia, Niels Klim og andre, og man kunne derfor på forhånd formode, at noterne var skrevet med Holbergs hånd. Bogen har på indersiden af bindet som en slags ejermærke navnet Rasmus Andersøn på Een-øe, skrevet med samme hånd som noterne, men da det øjensynlig må betragtes som en mystifikation, er det snarere et indicium for, at det er Holberg, der har skrevet både navnet og noterne, end det modsatte (jf. Ejnar Thomsen, Sfinxen). Såvel navnet som noterne er skrevet med en smuk, klar, letlæselig hånd, og *flygtigt set* er der ikke megen lighed med Holbergs sædvanlige almindelig kendte skrift, som man ser den i det store flertal af de facsimilerede breve i Dahlerups udgave. På forhånd må man dog vente, at skriften fremtræder noget anderledes i marginalnoter

Eksempler paa den af overarkivar, dr. phil. Erik Kroman paaviste g-form, som kun kendes hos Holberg; g er skrevet som et j uden prik, hvorefter der tilføjes en hage eller buede med rundingen nedefter, som danner den nederste del af hovedet. Dette g forekommer sædvanligvis kun naar det skrives sammen med et forudgaaende bogstav.

Tilvenstre fire udsnit fra Holbergs ansøgning om professorembede 1714. Tilhøjre udsnit fra noterne i Utopia s. 8, 17 og 23. Skriften staar mere skarpt i Holbergs brev 1714 end i Utopias notater, fordi papiret i brevet er mere limholdigt end bogens blade; disse har opsøget blækket, hvorved skriften udviskes.

skrevet på den snævre plads i kanten af bladene end i brevene. Her-til kommer, at *noterne utvivlsomt tilhører et tidligt afsnit af Holbergs liv, da hans skrift ikke var så rutineret og skødesløs som senere*. Der er da også betydelig mere lighed med skriften i det første og ældste af brevene (fra 1714) end i de senere breve. Et træk, der er fælles for alle brevene, og som også spores i noterne, er det, at alle linier er buede, løfter sig på midten og sænker sig igen mod slutningen. Fordyber man sig i de enkelte bogstavformer, vil man se, at man overalt kan finde former i brevene, som temmelig nøjagtig svarer til formerne i noterne. Det gælder både den latinske skrift (i de latinske noter og navnet) og den gotiske. Hr. Langager har forsøgt at sammenstille bogstaver fra brevene til navnet Rasmus Andersen, og det viser da også en ret slående overensstemmelse med

navnet i Utopia. Som karakteristiske bogstaver, hvortil man finder paralleller i brevene, kan nævnes K-formen, d med den flade overlængde, r med to temmelig høje spidse ben, æ med to sløjfer og ø med to kraftige streger over. Det er dog former, som *hver for sig* også kan findes hos andre i samtiden. *Meget ejendommelig og utvivlsomt afgørende for identificeringen er derimod g*, der skrives som et j uden prik, hvorefter der tilføjes en hage eller bue med rundingen nedefter, som danner den nederste del af hovedet. Det bruges overalt i noterne og genfindes flere steder i brevet fra 1714, men ikke i de senere breve. *Det sidstnævnte træk synes med sikkerhed at vise, at noterne virkelig er skrevet af Holberg.*

E. Kroman.«

Det ses, at dr. Kroman med den erfarne palæografs sikkerhed blandt de karakteristiske kendetegn paaviser *et meget ejendommeligt træk, som kun kendes hos Holberg*, og som han tillægger afgørende betydning for identificeringen. Denne klart positive vurdering danner ved sin videnskabeligt underbyggede dokumentation det uafviselige kriterium i bevisførelsen og bekræfter den række indicier, der alle viser hen til Holberg. – Dr. Kroman har saaledes ved sin undersøgelse paavist en ændring i Holbergs skrift og et hidtil ukendt træk fra tiden før og omkring 1714.⁵⁹ Det blev først fundet i Utopia og derefter i brevet fra 1714. Det har tillige vist sig, at det gennem en virkelig dybtgående sagkyndig undersøgelse af skriften er muligt at overvinde de vanskeligheder ved identificeringen, som skyldes den naturlige forandring i skriftens almindelige præg fra Holbergs ungdom til hans ældre dage. »Noterne tilhører utvivlsomt et tidligt afsnit af Holbergs liv, da hans skrift ikke var så rutineret og skødesløs som senere.« – Noterne i Utopia er de tidligste kendte manuskripter fra Holbergs haand.

2. I. Virg.
tum ; Cauda refugō tractu in tortuosa
coibat volumina. Tum verò animus
homini compauescere , incepti poeni-
titudinem habere , fugæ locum circum-
spicere , nusquam tuto esse ; Et certè e-
uentum operiti periculosum erat. Sed
in re desperata , visum est ab audaci
consilium petere : pactitiam deposcit
homo rusticanus mercedem ; & , quoad
potest , magnitudinem beneficij sui o-
stendit , oportere eius memoriam per-
ennare , & patrono suo gratiam habere.

Habebo , inquit alter , quantum
spondidi ; & , ne cor perendinatio si-
dem eleuet , iam ad eò nunc liberabo.
Ille peculium Draconi ratus esse , vbi
omnia deseri vidit ; verò , inquit , nihil
in parato habes , vnde satisfacturum
putem. Ad ea Coluber , rictum se se , &
vacuam alui voraginem habere , quò
cuius pro merito demitteret , idque præ-
miu eà lege solueret. Iamque imma-
nem otis hiatum , & famelici ventris
gurgitem laxabat , presentes homini
pestes , nisi ille primos bellæ conatus
saluatim exisset ; inde nihil vitæ su-
perare , ipsaque illum salus desertum
re. Tandem vbi vitari exitium posse
despe-

Bernardini.
et et , ad hæc , quam sibi mutuo litem in-
tenderent scilicetante ; Serpens caussæ
statum exsertit , paritèque proponit : Ea
se homini pollicitum esse , quæ præsta-
ri optimè meritis consueuissent ; In in-
certo nunc esse , boni plus , an mali pro-
mississet ; Ad quæ Canis , se olim vena-
tionis , quàm Legum ac Iuris peritio-
rem fuisse ; Tamen extremis , inquit ,
annis vsus mihi venit , vt cœperim in eo
malò Leguleius fieri. Quamobrem , eum
ad me consultenda Iuris causâ veneti-
tis , faciam , vt vobis de vestra controuer-
siâ palam fiat. Attentionem inde Partes
parabant ; ac mox Canis in hæc verba ex-
orsus.

Vtinam , inquit , ea nunc tempora
viueremus. Auditores , quibus vsorum
inter , atque aprorum agmina potius ,
quàm ex vinculis , ystram meam que v-
nà causam me perforare oporteret. Il-
lud enim , etsi periculosus mihi eueni-
ret , gloriam tamen , atque immortali-
tatem etiam periculum non negaret.
Præfens autem vitæ conditio , & peri-
culi certa est , & æternam in super ho-
noris iacturam munitur ; quando ho-
die fatalis est hora , quæ , cheu ! calcu-
lis iniquè subductis , merita mea pen-
tabit.

Etat, quisquamne victo pollicem premar. Et certe propere aberat, ut mox inuaderetur, nisi extremus vitæ amor infimas preces suasisset. Itaque supplex ad alterum etiamnum Tribunal prouocat: Non se necem, nisi immeritam, deprecari: Hunc arbitrum etiam primò de sua Legum imperitia confessum, præterquam quod senij vitiò iactu supplicii-que metu insanire ac intempetij agitari videatur: ad extremum, sententiam illum morbò, non iudiciò dixisse: superesse iure Consultos probiores, qui, si idem pronuntiassent, se vltra non intercessurum. Egrè induxit animum Serpens, ut pacifice retur; futuri tamen prælagio persuasus concedit.

Ergo uterque pariter à Cane digressi, propter extintam siluam in pastua deueniunt; mihi equus pabulabatur, strigosus; medicaris circum primores pedes fascijs, & incesu difficili, qui, visis in vicinâ his viatoribus, obtusè primùm adhinniebat, & nouâ hominis atque draconis consortione delectatus, quid se vellent, percontabatur. Respondit Draco, quod erat, contendi super iure & æquo: Cupere adeò se se intelligere, qui passim mores inter eos

ant.

brare, famem & internecionem minitari. Vici ego memet, atque iniurias diu in iocis numerabam, verbera populosissimos interpretabar, minas adulationes comprobabam: denique nihil aduersi me fregit, & inter conuitia adoleui. Sed nondum hoc caput ærumnarum. Ætas iam grandior infestat, vires, forma, cutisque curatio defluxerit; sentisco in dies deparcas heri manus, & de vultu stomachantem animum coniecto. Quia heri adeo sectores nonnulli, & in his pessimi redemptorij stabulo venalem me licitati sunt. Erat magna super pretio contentio, cum pisttor philippæis me non amplius tribus æstimaret; herus identidem alterum tantum posceret; itaque trepidante me, atque animi pendente, discessum est è stabulo: quid inter eos conuenerit denique, haud adeò liquet, nisi quòd post paullo seruus ad me, nescio quid morosior cum diuaticam perticam in latus impulisset; & tu cotuorum pabulum, inquit, perendie hospitium migrabis, & molam alicui trulatilem antelucanus ages, dum fortasse ad cultum denique proscribare. Quibus ille dictis, capistrum mihi exiit: me interim formido

B 2

in.

desperauerat, differri saltē cupiebat;
 Quare cœpit ingenium in promptu ha-
 bere, litē cum Dracone contestari:
 Superūm clamat, atque hominum si-
 dem! Hoc meritis meis hostimentum?
 hęc Sospitatorī tuo tu præmium? Alia
 captus uenditor, alia, perfide, pro-
 miseras. Vitam tibi restitui volebas,
 an, ~~meam~~ meam mihi per vim & nefas eri-
 peres? Non periclitarer capite, nisi
 impendens à te periculum arcuissem.
 Perime iam, quando pietas vim probi-
 bere nequit, penam: dum cædem meam
 hæc ipsa humus inultam non relinquet.
 Conuitijs indulges liberaliter, inquit
 Draco; Iniuriatum sic nunquam ageres,
 si meminisse velles, in quæ verba do-
 natio conuenit. Nam aliam ego te
 gratiam sperare iussi, quàm qualem ac-
 cipere passim beneficentissimi solent?
 Eam verò, inquit, ipsam; At qui aliud
 nunc molitis, promissum abiuras, &c.,
 quod mater Iua, nunquam eluar, vim
 paras. Videris mihi, inquit Serpens,
 parum inter homines egisse, mi homo,
 qui solennem æui tui morem ignores:
 Nunquid enim inter vosmet Beneficia
 Iniurijs non compensantur? habent-
 que eam gratiam maxima merita, vt
 pati-

alter seuocandus. Draco supra quàm
 credi possit gestire, & victor sibi videri;
 Concidere animò Rusticus, & laqueum
 quærere: Vulpeculæ tamen ductu, se-
 cretum petit. Ibi vulpes primò illum
 de periculo docet, additque, ipsū caus-
 sã laborare, & secundum plerumque
 hominum morem vindicias habere
 nullas posse; auigitur occumbendum
 esse è vestigio, aut suo vnus consilio
 euadendum: Quod effecturam se reci-
 pit, si quod posceret, sanctè obseruatum
 vellet. Rusticus vbi vidit aliquam vi-
 tæ spem allucere, imperata facturum
 ostendit; illi præterea domi sui Tri-
 bunitiam potestatem concedit, & vt
 quando, quoties liberet, impendit; præ-
 consulari gallinæ, cortique viuere se ius
 diceret. Admonet deinde hominem, vt
 nutus obseruare somnes attendat, quæ-
 que post aliquanto vulpes insinuatūra
 esset, studio quāto maximo festinet,
 modum & rationem docet. Ita instru-
 ctum Vulpes à se dimittit, atque in me-
 dium progressa, paucis, quæ visum est,
 exponit: causam ferme liquere, quam
 ne confestim pronunciaret, eò vobis pro-
 hiberi se, quod barathri illius faciem,
 vnde Rustici operã emetisset, comper-
 tam

castra contendunt. Procurrunt indidem
extra vallum multi, ac praesertim è sta-
tione miles barbarum frendens, raptò
volat ense, & procul exclamat:
*En: g. v. 376. Ubi Volsiens Magist. equit.
stare viri, quia causa via, quia
estis in armis.*

Quoq; tenetis iter?

Ego praesidens animi,

*Pacifera ramos socios praetendere
oliva,*

*Lex. Rom. ubi citatur Apulej.
178 Lib. IV. Vtopia*

remque, quis esset, scire; neque etiam
vim id noctis afferre placebat, ei, quem
ingeniò vadari mallet. Pro consultissi-
mo habuit, frontem ei litteratam facere,
aut alià notã tenebrionem dignorare,
quã in posterì diei vadimonium cogere-
tur. Et erat familia tum omnis capil-
lata? *anteuentulis* cirthis plerumque
frontem inumbrati; Hunc opinatus la-
queum se inuenisse, quo fur in lucem
vel inuitus traheretur; primi sincipitis
cincinnatiū strictim vsque attondit; &
inhonoro vulnere capillamentum vlus;
nihil se se reliquisse iudicauit, quo regi
furtum praeterea posset. Itaque rebus ex
sententiã gestis abit; & quod reliquum
noctis erat, somno permittit; indicij
securus,

fortuna cachinnos videbatur, cum re-
pentè, clauus iniusto pondere victus, hu-
mi eum destituit, viuereque denuò vel
inuitum coëgit; Ergone is sum, cui vni
aec mori hodie, nec viuere cras licebit?
Aut quæ demum infelicitas est, quòd &
supplicia mihi se negent? Atqui ego mi-
hi consciscere

*Si nequij mortem disrupta vastibus vl-
lam,*

*Nonne patent alta caligantesq; fene-
stra,*

Per quas praiceps eam faciam hoc mor-
ti conuicium; ne cras sublimè pendeam,
de sublimi nunc labar. Caproque in fe-
nestram impetu, desilire amens prope-
rabat, cum decussatæ valuarum cra-
tes obstitère; in quas adeò caput of-
fenderat, vt supinus humi applaudere-
tur. Doluit illi *arctationis* infelix ru-
dimentum, exemitque liblidinem, eius
infantiæ potiò experiendæ. Cœpit dein-
de cogitare, quemadmodum pugione
iugulum hauriret, perque vnum vulnus
manu se mitteret, Nec deerat consilio
audacia, donec nudato mucrone cutem
fortè aperuit, acieque mox inhibitã;
Quid si etiam, vitam, inquit, abijcio;
num infamiã meam cadauer liberabit

causari, hominumque conspectu vitato, moram criminibus adolescendi concedere. Verum hæc, inquit, stultitia est manifestaria. Tanquam non soleant continuo & medici currere, & Sodales audire, & Princeps inuisere; quibus nullis clam habebō inhonestam cicatricem.) Capillamentum ergo mihi omne abradam, factique vulneris euanidum vestigium errore confundam; At hoc quid erit aliud, quam seipsum nouis suspicionibus proferbere? Potius in pedes me coniciam, & voluntario quodam exilio flagitium luam. Sed quæ euades amens? Nimirum, ianuis vndique obferatis, cuniculos ages, quibus in libertatem erepas? Diluculis, imò, simul ac Aula patuerit, erumpam. An tu autem tam recordem esse Principem putas, ut recludi prius aliquid sinat, quam furem teneas? Certè autem stultitiam dissimulabo, Neque enim emoræ menti licam licebit scribere; aut quis olim mentiam in patibulo fixit? multa similia peccat insanus: Aliquis parentem violentus occidit, & parricidij defensionem, insaniam habuit; Mater aliam pulam infantis oblitit, liberos alia suos, suam vorauit; Non nemo penatibus

BIMARINA.

fecit, lectulum antelucio repeteret, atque largiter de cetero in stitit dormire, omnibus animi mœroribus detertis; ipse iam dici appetens, quod festiui doli illecebra in lucem prodiret. +

Anni spatium interitum videbatur, dum auroræ crepusculum opperitur Princeps. Quare ut primum

*crisata sonitro volucres,
Viciniq; dies sensu præsagia lucis,*

datur negotium, ne prius regia patefiat, quam omnes palatini vnam in diuam coacti, coram cenfore tradantur. Nec enim ambigebat is Cenfor, quin esset reperturus, quem posset, equo vendito, in patibulatio referre. Factum gnauiter, quod iubebatur; Circumstant illi-

Danske notater i Utopia s. 8, 11, 14, 17, 23 og 51.

Latinske notater i Utopia s. 9, 20, 22, 38, 43, 48, 178, 180, 182 og 187.

I det følgende anføres en række egenskaber, der af forskere er fremhævet som betegnende for Holbergs skrivebrug; enkelte skyldes egne iagttagelser. Mange af disse træk har han naturligvis fælles med andre i samtiden, men næppe dem alle – og det maa fremhæves, at i alle tilfælde findes paralleller i Utopias notater.

Holberg fulgte sin tids almindelige skrivebrug ved i reglen at skrive substantiverne med smaa begyndelsesbogstaver;⁵¹ man ser dog mange afvigelser, f. eks. i Epistel 447: Ridefogder, Mestere.⁵² – Tilsvarende forhold ses i Utopias notater.

Holberg ynder en enkel retskrivning uden overflødige (stumme) bogstaver;⁵³ han afveg herved fra de allerfleste af sin samtids forfattere og bogtrykkere, som, især i tiden før 1728, brugte en mængde stumme bogstaver.⁵⁴ Saaledes afveg han fra samtidens brug af det stumme d i pronominet *dend*, idet han skriver *den*⁵⁵ – i Utopia, s. 8, skrives *den*. Vokalfordobling anvendes især ved e – i Utopia skrives *Een-öe*. Stumt udlydende e anvendes sparsomt – eksempler i Utopia: *Een-öe*, *Hexerie*. Holberg skriver gennemført i efter k og g – eksempel i Utopia: *ölkielder*. I det hele maa man ikke vente at finde fuld konsekvens, selvom Holbergs retskrivning er enklere og mere stabil end samtidens i almindelighed.⁵³ Disse betragtninger kan fuldtud overføres paa Utopias notater.

Holberg skriver *m̄* for at angive *mm*, f. eks. *vāmēs*, *sāmē*⁵⁵ – i Utopia, s. 8, skrives *sāmēn*.

Han anvender accent grave over e i den latinske adverbiumsændelse, f. eks. i Epistel 447, facsimile, s. 32: *temerè*, i Ancher Anchersens stambog: *Peregrè* – i Utopia findes denne accent i *Adhæsè*, *Latinè*, *Disertè* vel *apertè* (s. 11) og i *Latinè* (s. 20). Ligheden mellem *è* i *temerè* og *Peregrè* og de fire ovennævnte eksempler (Utopia s. 11) er paafaldende.

Som tidligere nævnt bestaar notaterne i kilden til Jeppe paa Bjerget overvejende af tegnsætning og lignende smaa tilføjelser; der findes imidlertid to rettelser, som giver anledning til sammen-

ligning – og begge har paralleller i Holbergs manuskripter. Det drejer sig om en tilføjelse i selve teksten af et manglende bogstav og et ord. Til en rettelse Utopia s. 208 – a[d]mitteretur – findes en parallel i manuskriptet til Heltehistorier, hvor Holberg egenhændig har rettet og gjort store indskud: for[n]uftig.⁵⁶ Til rettelsen Utopia s. 215 – ac [in] somnum – ses paralleller i Holbergs egenhændige Epistel 447: nu mod [naboer], nu mod forvaltere; mortificeret [de beviiser] som han . . .⁵⁷ Baade indenfor et ord og mellem to ord er rettelsen foretaget ved anbringelsen af en pil under linien og tilføjelse af det manglende bogstav eller ord over linien. – I denne forbindelse kan nævnes, at der i Utopia er parallel mellem rettelsen i et citat s. 216 (Jeppe paa Bjergets kildetekst) og den før-omtalte rettelse i 5. bog s. 283 (Jeppe paa Bjergets og Den pantsatte Bondedrengs kildetekst); de to rettelser er nøjagtig ens.

Naar Holberg har skrevet et utydeligt (lukket) latinsk e, tilføjer han undertiden en karakteristisk bue for at gøre e'et tydeligt, f. eks i Holbergs Breve, Atlas, s. 11: vacance; Epistel 447, facsimile, s. 20: epistler og Proprietarier – i Utopias notater ses s. 9: Lexi og s. 11: apertè.

Som bekendt bruger Holberg latinske bogstaver til ord af romansk oprindelse, ellers bruger han kun gotisk skrift.⁵⁸ – Utopias notater viser tilsvarende forhold. I romanske og lignende ord anvender han i reglen den almindelig anerkendte ortografi, dog bruger han næsten altid v i stedet for u foran vokal; eksempler i Holbergs Breve, Atlas: s. 86 persvadere, s. 98 qvartal, s. 123 antiqviteter, s. 172 Qvæstura, s. 183 eloqventia – eksempler i Utopias notater: s. 15 Sveton, s. 22 Qvamqvam, s. 41 loqvit, s. 48 eqvitu-, loqvit-, s. 49 qvid. Til overskrifter og udskrifter paa breve bruger Holberg latinske bogstaver,⁵⁹ men kun i selve navnet, stednavnet og ord af romansk oprindelse, i den øvrige del af overskriften og udskriften bruges gotisk skrift – i Utopias navnepaategning er navnet og stednavnet skrevet med latinske bogstaver, præpositionen: paa med gotisk skrift.

Heller ikke med hensyn til tegnsætning afviger Utopias notater fra Holbergs vaner, der af Eiler Nystrøm karakteriseres saaledes: Holberg lader haant om al rimelig tegnsætning; i den henseende er han værre end gennemsnittet i sin samtid.⁶⁰

De danske notater i Utopia er følgende: s. 8 Rumpen den slæbede langt efter och løb sāmen i omdrejede buchter och Kringler; s. 11 sludderagtig, udføre; s. 14 yderste; s. 17 Prangere fæste Möllere; s. 23 kippe, ölkielder eller Horehuus, Hexerie, liderlig forsuppet eller forhoret Knegt; s. 51 aarer; s. 185 skabilchen.

I Det kongelige Bibliotek opbevares samlingerne til den Holberg-ordbog, der er under udarbejdelse, og redaktøren, dr. phil. Aage Hansen har venligst givet mig adgang til det foreliggende materiale. Notaterne viser en saadan overensstemmelse med Holbergs ordforraad, at ordene givetvis kan hidrøre fra ham selv; langt de fleste findes i Holberg-ordbogens samlinger, og det fremgaar af »Ordbog over det danske Sprog«, at alle har været i brug paa Holbergs tid. Notatet s. 8, der er formet i sætninger, tillader sammenligning med Holbergs stil, og det er holbergsk i ordvalg og sætningsbygning. Alle ordene findes i Holberg-ordbogens samlinger, og notatet indeholder to vendinger, der har paralleller i Holbergs værker; i hans første poetiske skrift »Poeten raader sin gamle Ven Jens Larsen fra at gifte sig« anvendes pronominet *den* pleonastisk i: Hieronymus den er en slem vanartig Dreng ($\neq$ Utopia: Rumpen den slæbede langt efter); i »Metamorphosis eller Forvandlinger« 1726 skriver Holberg: Og tvende Legemer løb sammen til en Krop ($\neq$ Utopia: Rumpen . . . løb sāmen i omdrejede buchter och kringler).

Efter dr. Kromans opfattelse er noterne skrevet i et tidligt afsnit af Holbergs liv. Forskellige omstændigheder viser hen til den tidlige ungdom, eventuelt huslærertiden, da han lærte latin. Som allerede nævnt har man ingen oplysninger om hans retskrivning i denne periode – man ved kun, at den var usikker og inkonsekvent.

Han siger selv herom i Orthographiske Anmerkninger: »Jeg gjorde ogsaa adskillige Reiser, og hver gang jeg kom hjem, var jeg udi samme Tilstand som Jean de France, idet at mit Moders Maal vilde ikke synderlig flyde for mig: Thi man kan let glemme det som man aldrig har forstaaet tilgavns. Endelig, da jeg skulde skride til solide Ting, og skrive Dansk, kunde jeg ikke hitte paa Ordene, vidste ey heller at orthographere dem ret. Jeg skrev derfor ligesom Ordene udi en Hast kunde falde mig ind.« – Hertil knytter Carl S. Petersen denne kommentar: »Man har her Holbergs Ord for, at der i hans Ungdoms Manuskripter har raadet i hvert Fald en sproglig Usikkerhed, der delvis kan skyldes hans norske Fødsel; men som han iøvrigt har tilfælles med Tiden, i hvilken hans første Optræden som Forfatter finder Sted, og som ikke vil genfindes i de bevarede Manuskripter fra hans ældre Dage, da han havde en omfangsrig Skribentvirksomhed bag sig.⁶¹ Desuden er Holbergs Retskrivning ikke ganske den samme hele hans Liv igennem; den undergaar omkring ved 1728 visse Ændringer, som muligvis vilde vise sig at være større, end de nu synes, hvis det forhaandenværende Materiale var fyldigere.«⁶² »I Introduction 1711 er Stavemaaden i det hele endnu saa vaklende, at et og samme Ord kan gengives forskelligt paa samme Side, endog i samme Linie.«⁶³ – »Det er et almindeligt indtryk, at Holbergs sprog i de ældste værker bærer et mere gammeldags præg, end man havde ventet, og det kunde måske skyldes en påvirkning fra ældre skrifter.«⁶⁴

Under disse omstændigheder kan det ikke overraske, at et enkelt ord »och« har en gammeldansk stavemaade, der ikke ses i Holbergs manuskripter fra 1714 til 1753; notatet kan være skrevet i Holbergs skole- eller studentertid. I enkelte af hans tidligste trykte værker findes baade »oc« og »og«.⁶⁵ Holberg var en hurtig arbejder, til tider saa hurtig, at den skriftlige udformning nærmede sig sjuskeriet; det er ikke underligt, om der adskillige steder kan paavises smaa reale urigtigheder, sproglige fejl, lapsus og inkonsekvenser.⁶⁶

RASMUS ANDERSØN PAA EEN-ØE

DET fremgaar af overarkivar, dr. phil. Erik Kromans foran citerede erklæring om skriften i Utopias notater, at navnepaategningen er skrevet med samme haand som disse.

Navnepaategningen viser en smuk og skolet haandskrift og maa være skrevet af en mand, der har gennemgaaet en vis uddannelse. Rasmus Andersøn nævnes ikke i de biografiske og personallhistoriske værker, og i tidsrummet 1649-1770 anfører Universitetsmatriklen ingen Rasmus Andersøn Enö eller Rasmus Enö;⁶⁷ han er saaledes ukendt i denne periodes aandsliv. Stednavnet Enø har gennem tiderne været stavet saaledes: Enø, 1844 Enøe, 1688 Eene bye, 1613 Ennøe, 1387 Ethnøø, 1356 Ethnø, 1231 Ithænø, 1489 Ednø land, 1492 Ednø, 1501 Edneøø (Stednavneudvalget). Det fremgaar af denne fortegnelse, at formen Een-öe er ukendt, og at anvendelsen af bindestreg ikke forekommer. Endvidere er det oplyst, at der ikke i Norge findes nogen ø med dette navn.

Enø, Karrebæk sogn, var indtil 1693 en del af Saltø gods. 18. 5. 1693 købte Knud Thott til Gavnø (1638-1702) »Enø Land og By med 8 Gaarde og 3 Gadehuse med Landgilde, Stedsmaal, Sagefald, Ægt, Arbejde og vordnede Sønner efter Loven.«⁶⁸ Enøs godt 43 tdr. hartkorn (ca. 295 ha.) var herefter i mere end 150 aar fæstegods under Gavnø, og bebyggelsen var inden for dette tidsrum omtrent uforandret. Enø hører til Karrebæk præstekald, og der har aldrig været kirke eller præstegaard paa øen; fra Karrebæk sogn kendes ingen præst, degn eller skoleholder med navnet Rasmus Andersøn. I H. Friis-Petersens kartotek over degne, lærere og

skoleholdere findes ingen oplysninger om Rasmus Andersøn paa Een-øe.⁶⁹

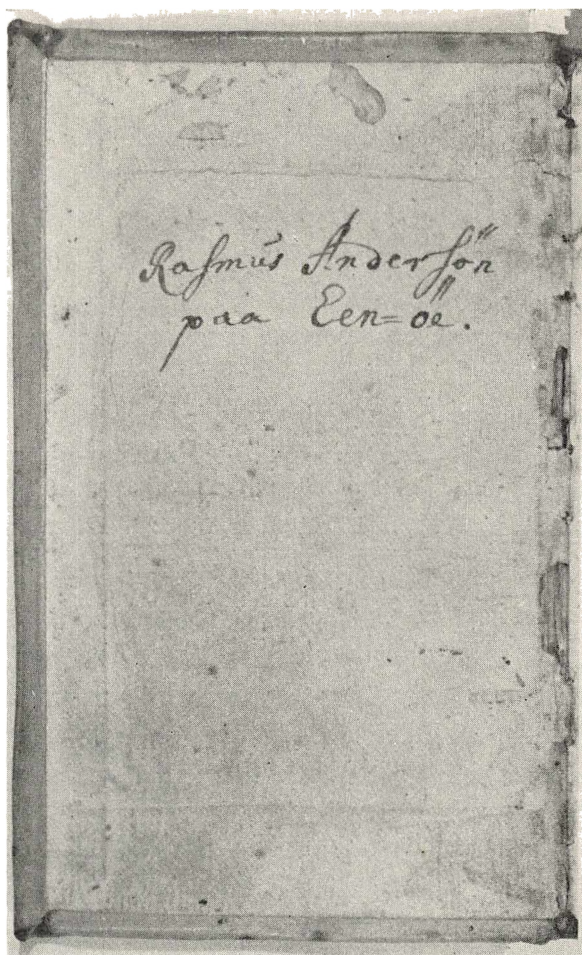
Gavnø tilhørte 1702–29 Knud Thotts døtre, af hvilke Sofie Thott var ugift og boede paa godset; »hun syntes efter enkelte Kendetegn fra Tingbøgerne at have været temmelig enfoldig«. Gavnø bestyredes af ridefogden, »han skaltede og valtede med Godset, som det var hans eget, og var almægtig under den gamle Frøken Sofies Regime«;⁷⁰ ved hendes død i slutningen af 1728 var godset ruineret.⁷¹ 1729 blev Anna Helvig Thott (etatsraadinde Brahe) ene-ejer af Gavnø. Hun havde litterære interesser,⁷² og det oplyses: »Fru Etatsraadinde Brahe til Gavnø opførte, trods sin Fattigdom, Skolerne paa Enø og Svinø 1729«.⁷³ Samme aar ansættes Larsenius Drejer som skolelærer paa Enø,⁷⁴ hvorfra han 1735 flyttede til Valensved.⁷⁵ I et brev 22. april 1735 fra provst M. Holm i Qvislemark til biskopen findes en »Forklaring om Scholerne i Øster Flakkebjerg Herred. Om de Scholer som endnu kunde behøves: – Carrebech Sogn. Gaunøe Gods . . . Men som her i dette Sogn findes à parte en liden Øe, kaldet Enøe, som ligger under Gaunøe gods, paa hvilken er 8 Gaarde og 3 Huuse, saa falder det meget besværligt, for samme Øes Ungdom at komme til Schole, thi skulde de søge til Weiløe Schole, som er dend nærmeste paa hin side, saa har de en half Miil der til, og kand ofte ikke komme over Vandet, og skal de søge til Scholen i Carrebech, saa er det fast ligeledes, saa det var got, om der paa denne Øe kunde vord foranstaldet en Schole.«⁷⁶ Anna Helvig Thotts skole paa Enø 1729–35 har saaledes været et velment forsøg, som ikke har kunnet gennemføres – af økonomiske aarsager⁷⁷ eller mangel paa skoleholder. – 1736 gaar Gavnø fallit, og 1737 overtages godset af Otto Thott (1703–85), der indtil 1742 ikke har interesseret sig for at indrette skole paa Enø. 12. februar 1739 læses paa Gavnø birketing: »Forordning om Skolerne paa Landet i Danmark, og hvad Deignene og Skoleholderne derfor maa nyde. Af Friderichsberg d. 23. Jan. 1739. Instruction for Degne og Skolemestere paa Landet i Danmark af Friderichsberg

23. Jan. 1739.«⁷⁸ Fra 13. marts 1739 findes en »Specification. Hvor mange Deigne Skoler . . . eragtes fornødne at opbygges og indrettes . . . Eenøe som er en liden insul bestaaende af 8 Gaarde, 3 Huse. . . er under Gaunø Gods. Siden disse Øens indbyggere er omfløt med Stranden, og ubeleilig til nogen anden Skoele, saa ville Skoelehold der indrettes og anordnes, i følge Forordningens 10de post, saafremt de ej vil lade deres børn overføre til Karbech Skoele.«⁷⁶

31. december 1740 gives »Indstilling om Skoler paa Landet. Enø. . . saa har velbemelte Hr. Conferentz Raad Thott forment, at for saa faae beboere ingen Skoele særdelis var at indrætte, som vilde falde dem alt for besværlig at lønne og underholde, og inden denne Post har været at bringe i rigtighed er dermed bleven tarded indtil dend 17 Decembris sidstledne, hvilcked og har opholdt denne Relation, at dend ikke før nu har kundet indsendes. Da velbem.^{te} Hr Conferentz Raad Thott er indkommen med et saadant forslag, . . .« at Enøboerne maatte befries for at underholde eller svare til sognets fattige, saalænge der er en skoleholder hos dem, og at skoleholderen derimod skulle nyde sin kost og seng samt en stue til læsning »af mangel paa ildebrand« . . .⁷⁹ I et brev 27. april 1742 fra provst Nold i Karrebæk til biskop Peter Hersleb hedder det ». . . at mand nu endelig d. 9 April. har faaet en skoleholder til Enø, ved navn Niels Christian Lerche, som er ustuderet . . . og har lært snedcker-handverck.«⁸⁰ Provst Nold har haft sine vanskeligheder med denne sag; han blev »Uvenner med Gaunø«, og han mente, »at Grunden, hvorfor han havde paadraget sig Unaade . . . var den, at han havde været ivrig for at faa en Skoleholder til Enø, og det saa man paa Gaunø skævt til. . . Og paa Svinø gør man sig da alle mulige Bestræbelser for at lokke Skoleholderen bort fra Enø og over til Svinø.«⁸¹ I »Forklaring om alle saavel kongelige og forhen funderede som nu efter kongelig allernaadigste Befalinger af 23. Januar 1739 og 29 Aprilis 1740 nye oprettede Skoler i Siællands Stift« oplyses s. 11, at skolen paa Enø er »begyndt 9. Aprilis 1742« som »løbe Schole«. ⁸² Fra 10. maj 1742 findes en »Specification paa

Utopias navnepaategning paa forpermens inderside.

de under Andtvorschou og Corsør Amter nye opbygte Skoeler«, hvor det om »Dend Insul Enøe« oplyses, at skolen er »d. 9. April 1742 først begyndt, siden ingen Skoleholder før har kundet faaes«. ⁷⁶ 5. juni 1746 holdes auktion i skolestuen paa Enø i Lars Jørgensens gaard over forrige skoleholder Larsenii Dreyers gods; den nuværende skoleholder hedder Gyrsting. ⁸³ – I Johs. C. Jessen, V. og Ø. Flakkebjerg Herreders Skolehistorie, 1938 og P. E. Jensen, Gavnø Kloster og Herregaard, 1902 gives udførlige meddelelser

om de efterfølgende skoleholdere paa Enø. Det ses, at oplysningerne om Enøs skoleforhold og lærere er meget detaillerede helt tilbage til og før det tidspunkt, da landsbyskolerne oprettedes. De fremgaar af arkiverne, Johs. C. Jessens skolehistorie og P. E. Jensens værk om Gavnø gods, og de viser en række af skoleholdere, hvis forhold kan dokumenteres. Der har efter disse oplysninger ikke været nogen Rasmus Andersön som skoleholder paa Enø.

Karrebæk kirkebog 1679-1813⁸⁴ giver gode oplysninger om sognets beboere paa denne tid. Enøs befolkning danner et lille sluttet ø-samfund af jævne bønder og husmænd, der delvis ernærer sig ved fiskeri; ingen enkeltperson afviger ved titel eller stillingsbetegnelse fra den øvrige befolkning. Blandt danske personnavne er baade Rasmus og Andersön saa almindelige, at det ville være mærkeligt, hvis de ikke forekom paa Enø, og blandt øens fæstebonde- og fiskerbefolkning findes da ogsaa en Rasmus Andersön. Kirkebogen oplyser: 1729, 9. marts begraves Rasmus Andersön af Enøe, gl. 86 aar. I tidsrummet 1681-1703 er han indført i kirkebogen 8 gange som fader og 32 gange som fadder, i alle tilfælde uden betegnelse af stilling eller titel, men slet og ret som Rasmus Andersön af (eller paa) Enøe. Kirkebogen viser hans snævre lokale bekendtskabskreds i den jævne bonde- og fiskerbefolkning; som faddere og medfaddere ses stadig de samme personer, oftest de 1685 nævnte 5 »Anders-Sønner af Enøe alle«. I Matriklen 1688 (Karrebæk sogn, Eene bye)⁸⁵ staar Rasmus Andersön som fæster af nr. 5 af Enøs 8 fæstegaarde, der alle var paa godt 5 tdr. hartkorn. – Jeg har besøgt Enøs matr. nr. 5, der nu hedder Stølsgaard. Enø By bestaar i dag af 4 gaarde og nogle huse, 3 gaarde er flyttet ud; det gamle bylav med oldermand og lavsprotokol, der gaar tilbage til 1846, opretholdes stadig, men en ældre lavsprotokol er gaaet tabt. Befolkningen i Karrebæk sogn har helt op til vor tid været stærkt hjemstavnsbunden, fordi sognet mod øst og syd-sydvest er omgivet af søen, mens Saltø gods danner et bredt bælte mod nord; mulighederne for samkvem med nabosognenes beboere har derfor været begræn-

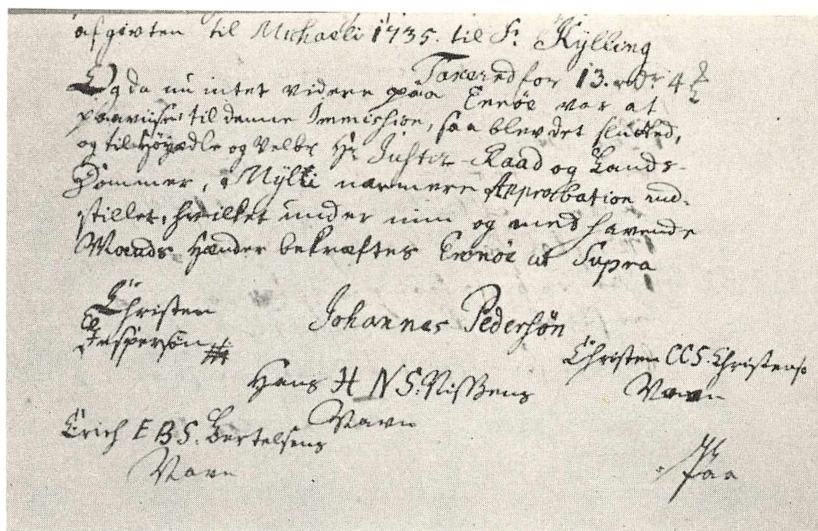
sede. Sognepræsten i Karrebæk, pastor Ejev. Laursen Vig, har under mit besøg paa Enø med stor velvilje og energi søgt oplysning hos øens beboere for at finde frem til eventuelle dokumenter eller overleveringer om Rasmus Andersøn, men uden resultat. – Ejeren af Gavnø, baron Axel Reedtz-Thott har venligst givet mig adgang til godsets arkiv,⁸⁶ hvor jeg efter registranten har gennemgaaet de arkivalier fra tidsrummet ca. 1690–1760, der kunne give oplysninger om Enø. I skøde 18. maj 1693 anføres Rasmus Andersøns ydelser for matr. nr. 5 af Eenøe Land og Bye.⁸⁷ I Gavnøs ældste fæsteprotokoller nævnes ingen R. A.⁸⁸ Godsets ældste bevarede jordebøger er fra 1736 og 1755; Enø havde 1736 8 gaardmænd og 3 husmænd, men ingen R. A.; 1755: 8 gaardmænd og 5 husmænd, ingen R. A.⁸⁹ Forskellige dokumenter fra 1736 og 1737 nævner navnene paa Enøs gaard- og husfæstere, men ingen R. A.⁹⁰ Efter Affskrivnings Protokoll over Landgilde og Kongelige Contributioner ved Gaunøe Gods 1719–1745⁹¹ har R. A. betalt landgilde 23. januar og 3. oktober 1720; 1721–45 nævnes ingen R. A. I tingbøgerne 1693–1770 er R. A. opført for restancer 26. august 1717, 1. september 1718 og 2. juni 1719.⁹² I Extraskattemandtal 1743,⁹³ Auktionsprotokol 1706–1764 med navne paa flere tusind købere,⁹³ Skifteprotokoller 1661–1716 og 1717–1760⁹⁴ nævnes ingen Rasmus Andersøn paa Enø. – Hverken kirkebogen, Gavnø arkiv eller de øvrige anførte kilder, som maa anses for udtømmende for denne lokalitet, giver oplysning om flere personer med navnet Rasmus Andersøn; man finder kun fæstebonden paa Enø matr. nr. 5.

Navnet i Utopia er skrevet »paa en Tid, da de færreste Bønder, som Fæstebreve og Retsprotokoller viser, kunde skrive deres Navn end sige forme en Tanke skriftligt.«⁹⁵

Utopias notater kan ikke være skrevet af fæstebonden paa Enø; de viser hen til en lærd mand, der kender Vergil, Sueton og Ravius Textor saa nøje, at han kan finde paralleller og anføre kilden. At fæstebonden Rasmus Andersøn har læst Bidermann's Utopia,

skrevet paa latin, er næppe muligt;⁹⁶ at han skulle have studeret og kommenteret Utopia med den sagkundskab, som notaterne beviser, med adgang til tidens bedste haandbøger og udgaver af romerske klassiske forfattere, maa betragtes som værende udenfor mulighedernes grænse. Man bestyrkes i den opfattelse, at der knytter sig usædvanlige omstændigheder til denne bog – og til den person, der har skrevet navnet. I dette spørgsmaal kan man støtte sig til dr. phil. Albert Fabritius' personalhistoriske erfaringer, naar han i sit brev af 25. september 1955 udtaler: »At Rasmus Andersøn paa Een-øe er Holberg selv, forekommer ogsaa mig overordentlig sandsynligt, selvom jeg har svært ved at forklare mig, hvorfor han anbringer dette navn i en bog, der staar godt gemt i hans eget bibliotek.« – Kendskabet til lokale forhold og personer paa Enø bekræfter fuldtud den opfattelse, som fremgaar af dr. phil. Erik Kromans senere erklæring om skriften: at Holberg har skrevet baade navnet og noterne. Det maa her erindres:

1. Navnene Rasmus og Andersen anvendes ofte i komedierne.⁹⁷
2. Andersen forekommer i et af Holbergs pseudonymer: Mogens Andersen.
3. Holbergs danske pseudonymer, Hans Mikkelsen, Just Justesen, Mogens Andersen, Zille Hansdatter er alle knyttet til stednavne.
4. Stavemaaden Een-øe forekommer ikke i danske stednavne-foretegnelser og virker konstrueret.
5. Ved sammenligning mellem navnepaategningen og Holbergs navn i det Bodleyanske Biblioteks indtegningsprotokol ses den samme buede linie og samme »spring« i linien mellem for- og efternavn.
6. Anvendelsen af latinske bogstaver i navn og stednavn, og gotiske i ordet: paa, svarer til Holbergs sædvane i overskrifter og udskrifter paa breve.
7. Bogen er, efter alt at dømme, indgaaet i biblioteket paa Bertritzgaard i aarene umiddelbart efter Holbergs død.

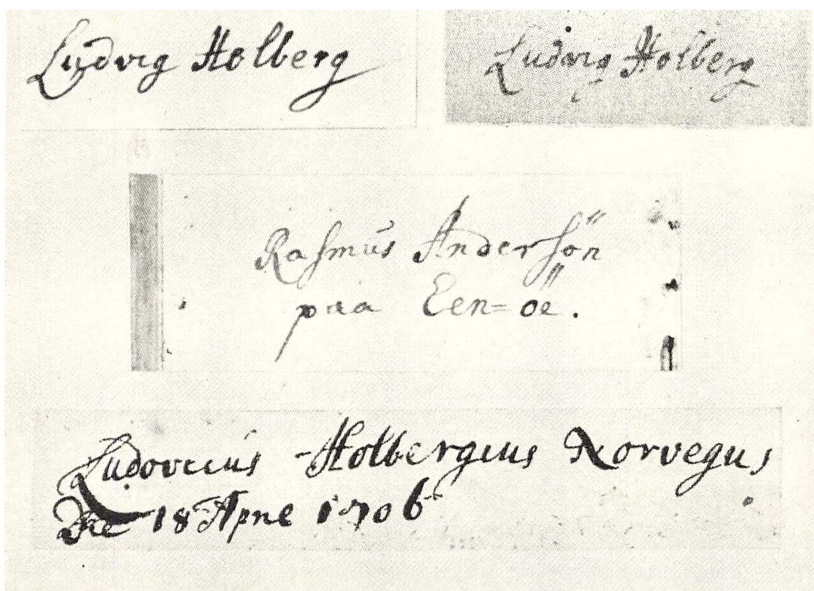
Eksempel paa velgatede bønderes (vurderingsmænds) underskrift dateret Enø 4. okt. 1736. Bønderne underskriver med deres forbogstaver, navnet er tilføjet af en skriver. Gavnrø arkiv.

I efterfølgende skema sammenlignes skriften i navnepaategningen først med Utopias notater, dernæst med Holbergs manuskripter.

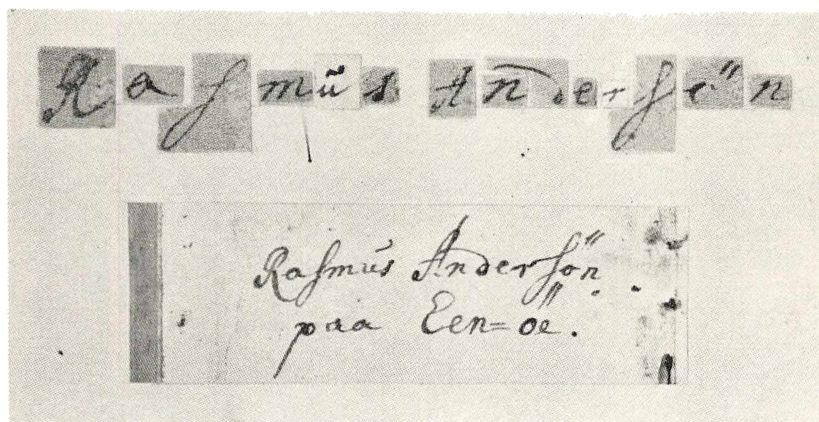
Navn	Notater i Utopia	Holbergs manuskripter
R		Votum 4. maj 1743: Reuss. H. Br. s. 38: Rectoris, s. 47: Reus, s. 61: Rector, s. 73: Rasmusen.
a	s. 23: Ganea	H. Br. s. 69, IV: a.
s	s. 22: occasum	H. Br. s. 15: submississimus (Se Liebenberg. Betænkning s. 15).
m	s. 9: Bechm s. 38: Corsicum	H. Br. s. 15: Romæ.
u	s. 22: occasum s. 49: ejus	H. Br. s. 9: udenlands.
s	s. 43: Senis, Dominus. s. 182: Textoris, furiosis.	H. Br. s. 79: Slagelse; H. Br. Tekst s. 5: Ludovicus Holbergius.
A	s. 11: An, s. 20: An, s. 22: Agell.	H. Br. s. 15: Anni, s. 49: Academie; H. H, II, 2, s 73: Achmed (Ms. phot. 40-4 ^o).

Navn	Notater i Utopia	Holbergs manuskripter
n	s. 21: <i>intervallo</i>	H. Br. s. 14: <i>Excellentiæ</i> , s. 71, VII: <i>Hagen</i> .
d	s. 9: <i>vide, de, dictione</i> . s. 38: <i>vid.</i> , s. 49: <i>qvid</i> .	H. Br. s. 9: <i>underdanighed</i> , s. 10: <i>Ludvig</i> , s. 15: <i>ad, Ludovicus</i> .
e	s. 11: <i>Diserte, vel aperte</i> .	H. Br. s. 15: <i>et, ero, Holberg</i> .
r	s. 21: <i>forsan</i>	H. Br. s. 21: <i>Holberg</i> , s. 25: <i>Holberg</i> ; <i>Ancher Anchersens stambog: vir</i> .
s	s. 41: <i>misello</i>	H. Br. s. 10: <i>Recesser</i> , s. 15: <i>submissis-</i> <i>simus</i> , s. 69: <i>Professeur</i> .
ö	s. 8: <i>löb</i> , s. 11: <i>Köningii</i> , s. 180: <i>König</i>	H. Br. s. 23: <i>Kandestöber</i> , s. 13: <i>quod</i> .
n	s. 23: <i>ganeum</i>	H. Br. s. 13: <i>Excellentia</i> , s. 73: <i>Rasmusen</i> .
p	s. 8: <i>Rumpen</i> , s. 23: <i>forsuppet</i>	H. Br. s. 29: <i>op</i> ; <i>Holbergs skrivelse 28.</i> <i>marts 1745: Brorup</i> .
aa	s. 51: <i>aarer</i>	<i>Votum 22. febr. 1742: aar</i> ; H. Br. s. 9: <i>at</i> , s. 10: <i>at</i> .
E	s. 21: <i>Ex</i>	<i>Votum maj 1733: Examen</i> ; H H, I, 1, <i>Fortalen</i> , 4: <i>Euro</i> (Ms. phot. 40-4to).
e	s. 43: <i>Senis</i>	H. Br. Tekst s. 5: <i>Holbergius Norve-</i> <i>gus</i> ; H. Br. s. 15: <i>Holberg</i> .
n	s. 11: <i>hæsitants</i> , s. 56: <i>non</i>	H. Br. s. 71: <i>Rasmusen</i> , s. 73, XV: <i>Rasmusen</i> .
–	s. 54: <i>in-</i>	(Se <i>Liebenberg. Betænkning s. 15-19</i>).
ö	s. 11: <i>Köningii</i> , s. 180: <i>König</i> , s. 9: <i>Luo</i>	H. Br. s. 23: <i>Kandestöber</i> ; <i>Votum 21. maj 1740: Möllman</i> .
c	s. 9: <i>dictione</i> . s. 43: <i>frater</i>	H. Br. Tekst s. 5: <i>Die</i> .

Holbergs egenhændige underskrift er som regel præget af det samme sjuskeri, som kendetegner de fleste af hans manuskripter, men ogsaa her findes undtagelser fra reglen. Illustrationen I viser, at Holberg kan skrive sit navn »pænt«, og at skriften i navnepaa-tegningen har mange træk fælles med disse eksempler; paa illustra-

Utopias navnepaategning I. – Til sammenligning: Holbergs underskrift paa votum 21. maj 1740 og brev 20. januar 1748. Nederst Holbergs navn i det Bodleyanske Biblioteks indtegningsprotokol.

Utopias navnepaategning II. – Til sammenligning: Holbergs Breve s. 61, Rector; s. 69, IV, a; s. 15, submississimus; s. 15, Romæ; Dannemarks Riges Historie I, 1732, s. 169, iii; Holbergs Breve s. 79, Slagelse; s. 49, Academic; s. 14, Excellentia; s. 9, underdanighed; s. 15, Holberg; Ancher Anchersens stambog, vir; Holbergs Breve s. 10, Recesser; s. 23, Kandestöber; s. 13, Excellentia. Bemærk u i Tostrup, Holbergs Breve s. 41.

tion II sammenlignes alle bogstaver i navnet med udsnit fra Holbergs manuskripter. Ved sammenligning maa det erindres, at navnet er skrevet paa forpermens inderside og som følge deraf med en tvungen og ubekvem haandstilling; strengen over u kan ikke inddrages i sammenligningen, da Holberg anvender 5-6 forskellige former, der iøvrigt alle forekommer i Utopia.

I Critique over Peder Paars siger Holberg:

»Min Pen uskyldig er, den skriver for at lee,
Jeg nævner tidt en A, jeg maler tidt en B,
Jeg stundom Navne og Personer tidt opdigter,
Men skyder udi Fleng, i sær paa ingen sigter.«

Ejnar Thomsen: Sfinxen, Streger til et Holberg-portræt, 1954, har paa titelbladet den laurbærkransede sfinx fra første levnedsbrev 1728, der »kan være et symbolum forordnet af Holberg selv«; . . . Holberg »sigter mod lystig desorientering« . . . »just som en mystifikator der, nu og da helt anmassende, gør opmærksom på at han mystificerer . . .« – I pseudonymerne, de opdigtede navne og brevene til fingerede personer udfolder Holberg sin fantasi og humor; hans evne til paafund af denne art er i og for sig tilstrækkelig forklaring paa fænomenet: Rasmus Andersön paa Een-öe. Karl Mortensen skriver i Holberg Aarbog 1924 s. 116: »Navneskjuls-Ideerne har Holberg vel faaet fra Fejdeskrifterne. Der er ikke noget stort Spring fra Poul Rytter og Chr. Andersen eller Ole Pedersen Nordmand til Hans Mikkelsen og Just Justesen, der ogsaa er uværdig Philosophiæ Baccalaureus.« Gentagelsen er et karakteristisk træk i Holbergs litterære arbejds metode; der er heller ikke langt fra pseudonymet Hans Mikkelsen til Rasmus Andersön – begge er gode danske navne, og de har begge forbindelse med Utopia. Hans Mikkelsen skriver i Peder Paars 1719, i Tredje Sang hvor kokken Niels Johansen efter »henrettelsen« skal dømmes til livet igen, i en

note: »Andre sandfærdige Exempler findes derpaa i Bidermannis Utopia.«⁹⁸

Det er sikkert ingen tilfældighed, at navnepaategningen findes i en bog med titlen Utopia. At Rasmus Andersön paa Een-öe er en utopi kunne ved undersøgelsens begyndelse synes at være en dristig antagelse – i dag kan den ikke afvises. Alt tyder paa, at Holberg har skrevet navnet.

Har Holberg haft kendskab til Enø, dens ejere og dens beboere? – Oplysningerne om Holbergs ungdom er sparsomme, men han har i alt fald senere haft saadanne personlige forbindelser, at de fuldtud maa forklare et vist kendskab til disse egne. Holberg traf under sit ophold i Paris 1725-26 den senere ejer af Gavnø og Enø, Otto Thott (1703-85). I sin selvbiografi fortæller han om sine besøg i Paris' biblioteker og tilføjer: »Samme Tid var ogsaa Geheime-Raad Tottes Søn med mig, en Herre, som var anseelig, ikke mindre af sine store Dyder og solide Lærdom, end af sin høye Byrd.«⁹⁹ Senere, da Thott var blevet en meget stor bogsamler, omtaler Holberg ham i en samtale med Suhm noget spydigt som en boghandler.¹⁰⁰ 1740 købte Holberg sit første gods, Brorup, og som praktisk landmand skrev han afhandlingen »Korte Betænkning over den nu regierende Qvæg-Syge«, der 1746 blev trykt i Videnskabernes Selskabs Skrifter. Som redaktør af Skrifterne har Hans Gram »med Auctoris Vidende og Samtykke« udlånt Holbergs manuskript til Thott, før det blev trykt.¹⁰¹ Samme aar sendte Holberg sin afhandling »Danmarks og Norges Søe-Historie« direkte til Thott.¹⁰² – Otto Thott overtog Gavnø 1737; 1741 blev han nabo til Holbergs slægtning, den tidligere omtalte Bredo Munthe (1755 adlet Munthe af Morgenstjerne) til Bækkeskov. Dette gods laa midt imellem Thotts besiddelser, Gavnø, Lindersvold og Strandegaard. 1745 udvidede Holberg sit gods ved købet af Ødemark og Tersløsegaard. Holbergs forbindelse med Bredo Munthe er om-

talt s. 18-19. Thott og Munthe havde begge høje embeder indenfor de samme grene af landets styrelse, og en personlig kontakt mellem disse to mænd maa derfor betragtes som en realitet.

Man kan ikke udelukke den mulighed, at beretninger om forholdene paa de sydsjællandske herregaarde har fundet vej til Holberg.

EFTERSKRIFT

BOGEN har fra et tidspunkt før eller omkring 1765 til 1939 tilhørt bibliotekerne paa Oreby og Berritzgaard, hvortil den efter alt at dømme er erhvervet af disse bibliotekers grundlægger Abraham Lehn (1701-57) i tiden mellem Holbergs død 1754 og Lehns død 1757. 1939 eller derefter er bogen kommen i Th. A. Müllers besiddelse, og han har saaledes højst ejet den i 11 aar. Det kan betragtes som givet, at Th. A. Müller ikke har ejet Holbergs eksemplar af Bidermann's Utopia uden at kende sammenhængen; hvorledes kan det forklares, at han ikke har givet meddelelse om en saadan viden? Det er muligt, at tiden er løbet fra ham, optaget som han var af sin Holberg-biografi. Man ved, at Th. A. Müller under besættelsen besøgte biblioteket paa Oreby; anledningen til dette besøg kan være en tilfældig indskydelse, men det kan ogsaa betyde, at han har været i besiddelse af oplysninger om Abraham Lehns bibliotek. Gennem omfattende arkiv-studier havde han i aarevis søgt oplysning om Holberg, hans værker og hans ejendele.

Blandt aarsagerne til Th. A. Müllers tavshed kan nævnes to, der er ret nærliggende. En forsker med hans grundighed maa være helt sikker i sin sag, før han fremlægger et saadant problem, og et stort arbejde gaar forud, hvis tvivl og kritik skal kunne imødegaas paa alle væsentlige punkter. Det er tænkeligt, at han simpelthen ikke har haft tilstrækkelig tid til dette arbejde, fordi Holberg-biografien trods alt var hans livs store opgave, som han endda ikke naaede at fuldføre. – Th. A. Müller har desuden haft en særlig grund til forsigtighed. I det eneste hidtil kendte tilfælde, hvor man har ment at staa over for en bog fra Holbergs eget bibliotek, er det be-

vist, at man tog fejl; som bekendt ved man nu, at det eksemplar af Peder Paars 1720, som Sorø Akademi ejer, og som bærer Holbergs exlibris, ikke har været i Holbergs eje.¹⁰³ I Holberg Aarbog 1920, s. 90, og i Aarbog for Bogvenner 1922, s. 20, gik Th. A. Müller ind for den antagelse, at bogen har tilhørt Holberg.¹⁰⁴ Det er derfor meget forstaaeligt, at han i et analogt problem har vist tilbageholdenhed og har afventet resultatet af de nødvendige undersøgelser.

NOTER

1. Chr. G. Jöckers Lexicon I, 1750, s. 1079. Rich. M. Meyer: Die Deutsche Literatur, 1920, s. 243, 296. Robert Prutz: Ludwig Holberg, 1857, s. 152.
2. Foruden Kölnerudgaven 1649 har jeg udgaverne Dillingen 1691 og Augsburg 1762, den sidste betegnet som 5. udgave.
3. H. Ehrencron-Müller: Holberg Bibliografi I, s. 468; III, s. 63-64, 66.
4. K. L. Rahbek: Ludvig Holbergs udvalgte Skrifter IV, 1805, s. 51 f.; VI, 1806, s. 308 ff., 475 ff. Samme: Om Ludvig Holberg som Lystspildigter, II, 1816, s. 80 ff.; III, 1816, s. 122 ff. Cfr. Hans Brix: Analyser og Problemer IV, 1938, s. 94, og Ludvig Holbergs Komedier, 1942, s. 272.
5. H. Ehrencron-Müller: Holberg Bibliografi II, s. 545. K. L. Rahbek: Ludvig Holbergs udvalgte Skrifter VI, 1806, s. 385 ff. Cfr. Holberg: Comoedierne ved Carl Roos I, 1923, s. 592.
6. Om Holbergs kilder skriver J. Paludan (Danmarks Litteratur i Holbertiden, 1913, s. 137): »Selv nævner han bl. a. Biedermanns Anekdotensamling »Utopia« baade for N. Klim og for Det arabiske Pulver, Den pantsatte Bondedreng, Jacob v. Thyboe og Jeppe paa Bjerget.« – Ehrencron-Müllers Holberg Bibliografi meddeler intet om, at Holberg selv har anført Utopia som kilde til de tre førstnævnte komedier; det oplyses derimod, at Rahbek har angivet kilden.
7. J. Paludan: Om Holbergs Niels Klim, 1878, s. 3, 6-7, 165.
8. Torben Glahn: Om Holbergs Exlibris, Bogvennen 1936, s. 94.
9. Sorø Akademis Økonomi Regnskab 1758-59 og 1762-63. Rigsarkivet.
10. Kataloger over Biblioteket paa Berritzgaard og Orebygaard (haandskrevne). Oreby-Berritzgaard godsarkiv.
11. Boghandlerregninger 1723-1861. Oreby-Berritzgaard godsarkiv.
12. Abraham Lehns Kassebog, egenhændig, 1726-37. Oreby-Berritzgaard godsarkiv.
13. Abraham Lehns Regnskabsbog 1756, s. 57. Oreby-Berritzgaard godsarkiv.

14. O. Nielsen: København paa Holbergs Tid, 1884, s. 11.
15. Holberg Aarbog 1922, s. 163.
16. Th. A. Müller: Den unge Ludvig Holberg, 1943, s. 21; sml. sammes Holbergportrætter, 1918, s. 54.
17. Abraham Lehn har ved S. Klein gjort indkøb paa Munthe af Morgenstjernes auktion. Der er bevaret to indkøbslister dateret 18. april og 14. maj 1757; de viser kun numre, men ikke titler paa bøgerne. Nr. 91 in duodecimo findes ikke paa listerne.
Boghandlerregninger 1723-1861. Oreby-Berritzgaard godsarkiv.
18. At Lehn har haft bibliofile interesser fremgaar af det store antal palæotyper i hans første bibliotek og af hans senere erhvervelser, ikke mindst af hans haandskriftsamling (A.E.Boye: Efterretninger om Abraham Lehn og hans Familie, 1839, s. 31-38).
19. H. Ehrencron-Müller: Holberg Bibliografi II, s. 2.
20. Sven Houmøller: Abraham Lehn og Bibliotekerne paa Berritzgaard og Oreby, 1952, s. 27.
21. Julius Martensens udgave af Holbergs Komedier, IX, 1902, s. 150.
22. Ludvig Holbergs Memoirer, Udgave ved F.J.Billeskov Jansen, 1943, s. 7, 8, 27, 31-32, 251.
23. Th. A. Müller: Den unge Ludvig Holberg, 1943, s. 298.
24. F.J.Billeskov Jansen: Et Hjørne af Holbergs Bibliotek – og af mit. Berlingske Aftenavis Kronik 11-2-1949.
25. Universitetsbiblioteket, Kl. 61126, 4°. Cfr. Ex Bibliotheca Universitatis Hafniensis, 1920, s. 126.
26. Universitetsbiblioteket, Kl. 66351, 8°.
27. Ex Bibliotheca Universitatis Hafniensis, 1920, s. 135.
28. Johann Adolph Scheibe: Holbergs Levnet, 1883, s. 91.
29. Holberg Aarbog 1920, s. 51-52.
30. Dramaturgiske Samlinger, II, 1789, s. 82, 84, 87, 88. K. L. Rahbek: Ludvig Holbergs udvalgte Skrifter, I, 1804, s. 318; IV, 1805, s. 51; VI, 1806, s. 153, 314.
31. Dramaturgiske Samlinger, II, 1789, s. 88-89.
32. Se efterflg. afsnit om Den pantsatte Bondedreng. Cfr. Comoedier ved Roos, II, 1922, s. 575.
33. Den danske Skueplads, Udgave ved A.E.Boye, 1852, s. 693.
34. K.L.Rahbek: Ludvig Holbergs udvalgte Skrifter, IV, 1805, s. 51 f.; VI, 1806, s. 475 ff.
35. Nicolai Klimii iter subterraneum ved C.W.Elberling, 1866, s. 179 f.;

- cfr. F.J. Billeskov Jansen: Holberg som Epigrammatiker og Essayist, I, 1938, s. 23.
36. Vilh. Andersen i indledningen til Niels Klim, 1941, s. XV.
  37. Ludvig Holbergs Memoirer, Udgave ved F.J. Billeskov Jansen, 1943, s. 125, 281-82.
  38. Niels Klims latinske tekst begynder saaledes: Anno 1664, postquam in Academia Hafniensis utroque examine defunctus eram . . . ; Iter in Utopiam begynder: Postquam annos non paucos inter amicos litteras . . .
  39. Denne parentes er tilføjet med blæk i den latinske tekst; sml. Holbergs Breve, Atlas, s. 23: parentesen (3).
  40. Th. A. Müller: Den unge Ludvig Holberg, 1943, s. 87.
  41. En lignende mindre korrektion har Holberg foretaget i sin Dannemarks Riges Historie I, 1732, s. 709. Eksemplar i Sorø Akademis Bibliotek.
  42. H. Ehrencron-Müller: Holberg Bibliografi I, s. 468-69.
  43. Kilden til 23. fabel findes ikke i Utopia, men skal maaske søges i et andet værk af Bidermann.
  44. Carl Roos: Om et upaaagtet Værk af Holberg, 1930, s. 20.
  45. L. Holbergs Moralske Fabler, 1751, s. 76.
  46. Th. A. Müller: Den unge Ludvig Holberg, 1943, s. 282.
  47. Holbergs Breve, Tekst, udgivet af Verner Dahlerup, 1926, s. 4-10. Peter Skautrup: Det danske Sprogs Historie III, s. 30.
  48. Ludvig Holbergs samlede Skrifter, Carl S. Petersens udgave, I, Fortalen, s. II.
  49. Skautrup III, s. 30.
  50. Cfr. Samlede Skrifter I, Fortalen, s. III.
  51. Holbergs Breve, Tekst, s. 13. Skautrup III, s. 32.
  52. Epistel 447, udgivet i faksimile af August Gyldenborg, 1927, s. 20.
  53. Skautrup III, s. 32.
  54. Holbergs Breve, Tekst, s. 13-14.
  55. Epistel 447, faksimile, s. 14.
  56. Manuskript i Oslo Universitetsbibliotek; Ms. phot. 40-4°, II, 3, s. 2, Det kongelige Bibliotek.
  57. Ny kgl. Samling 2020, 4°; udgivet i faksimile af August Gyldenborg, 1927, s. 18, 26.
  58. Verner Dahlerup: Det danske Sprogs Historie, 1921, s. 74.
  59. Holberg Aarvog 1924, s. 210.
  60. Holbergs egenhændige Vota, udgivet af Eiler Nystrøm, 1928, s. X.
  61. Samlede Skrifter I, Fortalen, s. V.

62. Samlede Skrifter I, Fortalen, s. III.
63. Holberg Aarvog 1923, s. 167.
64. Aage Hansen: Om studiet af Holbergs sprog, Danske Studier 1954, s. 58.
65. I Introduction 1711 findes »ocsa« (s. 42); i dedicationen til Anhang 1713 forekommer baade »oc og »og«; i første udgave af Peder Paars I. bog 1719 ses paa titelbladet stavemaaden »og« i 7. linie og »oc« i 12. linie; i Peder Paars 1720, s. 6 findes baade »oc« og »og«. Men disse former kan skyldes sætteren.
66. Skautrup III, s. 29.
67. Studenterne ved Københavns Universitet, Register ved H. Friis Petersen, Ny kgl. Samling 3729-4°. Universitetsmatriklen, Schous Register, Rigsarkivet.
68. P.E.Jensen: Gavnø Kloster og Herregaard 1402-1902, Kbh. 1902, s. 97.
69. Landsarkivet.
70. P.E.Jensen: Gavnø Kloster og Herregaard 1402-1902, Kbh. 1902, s. 109.
71. Anf. værk, s. 114.
72. Tycho de Hofman: Danske Adelsmænd I, 1777, s. 146.
73. P.E.Jensen: Gavnø Kloster og Herregaard 1402-1902, Kbh. 1902, s. 472.
74. Anf. værk, s. 496.
75. Johs. C. Jessen: V. og Ø. Flakkebjerg Herreders Skolehistorie, Slagelse 1938, s. 43, 243.
76. Sjællands Bisparkiv, Indkomne Sager, Det danske Skolevæsen 1735-49, II. Landsarkivet.
77. P.E.Jensen: Gavnø Kloster og Herregaard 1402-1902, Kbh. 1902, s. 114-25.
78. Gavnø Birks Justitsprotokol 1737-53. Landsarkivet.
79. Sjællands Bisparkiv, Indkomne Sager, Det danske Skolevæsen 1735-49, II, Landsarkivet. Johs. C. Jessen: V. og Ø. Flakkebjerg Herreders Skolehistorie, Slagelse 1938, s. 242.
80. Sjællands Bisparkiv, Indkomne Sager, Øster Flakkebjerg Hrd. 1728-49. Landsarkivet.
81. Johs. C. Jessen: V. og Ø. Flakkebjerg Herreders Skolehistorie, Slagelse 1938, s. 243.
82. Sjællands Bisparkiv. Landsarkivet.
83. Sjællands Stifts Provstearkiv, Øster Flakkebjerg Herreds Provsti, Auktionsprotokol 1706-1764. Landsarkivet.

84. Landsarkivet.
85. Rigsarkivet.
86. Arkivkommissionen har undersøgt Gavnø arkiv; der findes registrant paa godskontoret og afskrift af denne i Rigsarkivet.
87. Afskrift i tingprotokol for 1757, s. 298, Lb. nr. 87, 1721-1840, Fiskeriet vedrørende. Gavnø arkiv.
88. Lb. nr. 95, 1720-1924, Fæsteprotokol for Gavnø Gods. Gavnø arkiv.
89. Lb nr. 376, Jordebøger. Gavnø arkiv.
90. Lb nr. 378. 1736, 10. sept., Indførselsakt i Gaunø Gods . . . ; 1736, 22. aug., Sjællandsfars Landstingsdom . . . ; 1737, 21. jan., Auktionsskøde til Fru Birgitta Scheel . . . ; 1737, 18. okt., Skøde . . . paa $\frac{3}{4}$ i Gaunø Hovedgaard . . . Gavnø arkiv.
91. Landsarkivet.
92. Gavnø Birks Justitsprotokoller 1693-1716, 1716-1737, 1737-1753, 1753-1770. Landsarkivet.
93. Extraskattemandt 1743, Korsør Amt, Karrebæk Sogn. Rigsarkivet.
94. Sjællands Stifts Provstearkiv, Øster Flakkebjerg Herreds Provsti, Skifteprotokoller 1661-1716, 1717-1760. Landsarkivet.
95. Th. A. Müller: Afhandlinger i Udvalg, 1945, s. 126.
96. Cfr. Fritz Heide: Bidrag til Spørgsmaalet om den danske Almues Læsning i det 18. Aarhundrede. Danske Studier 1918, s. 36-47.
97. Julius Martensens udgave af Holbergs Komedier XIII, 1909, s. 41, 57, 66.
98. Holberg. Peder Paars og Skæmtedigtene, Udgave ved Georg Christensen, 1925, s. 67, 372.
99. Ludvig Holbergs Memoirer, Udgave ved F.J. Billeskov Jansen, 1943, s. 103-104, 276.
100. Oplyst i rigsbibliotekar Palle Birkclunds foredrag: Otto Thott. Danmarks største bogsamler.
101. Holberg-Blandinger 3. Samling, 1946, s. 98-100.
102. H. Ehrencron-Müller: Holberg Bibliografi I, s. 504.
103. Torben Glahn: Om Holbergs Exlibris, Bogvennen 1936, s. 94-95.
104. Cfr. Th. A. Müller: Afhandlinger i Udvalg, 1945, s. 101-102.

PERSONREGISTER

- Anchersen, Ancher 62, 75
Anchersen, Hans Peder 28
Andersen, Christen 76
Andersen, Vilhelm 43
Andersøn af Enøe, Rasmus 70-72
Anders-Sønner af Enøe alle 70
Apulejus 29
Bartholin, Thomas 15-16
Becman, Christian 28
Bidermann, Jacob 9, 25, 27, 31, 35,
37, 38, 40, 44, 45
Billeskov Jansen, F. J. 29, 46-49
Boye, A. E. 14, 16-17
Broholm, H. C. 38
Bull, Francis 34-35
Caligula, Cajus 47-48
Catul 38
Daac, Ludvig 43
Dahlerup, Verner 51
Dreyer, Larsenius 67, 69
Elberling, C. W. 10, 38
Fabricius, Johann Albert 40
Fabritius, Albert 51, 72
Friis-Petersen, H. 66
Gellius, Aulus 29
Giedde, Fr. E. 26
Gram, Hans 16, 77
Gyrsting, Knud Jørgen 69
Hansen, Aage 64
Hersleb, Peter 68
Holm, M. 67
Holst, Søren 20
Horats 30
Horrebow, Peder 18, 29
Jensen, P. E. 70
Jessen, Johs. C. 70
Johansen, Th. 12
Jørgensen, Lars 69
Kornerup, Bjørn 18
Kroman, Erik 50-54, 64, 66, 72
König, Georg Math. 28
Lehn, Abraham 12-20, 79
Lehn, Poul Abraham 13-14
Lerche, Niels Christian 68
Lukianos 38
Martensen, Julius 31, 34-37
Mortensen, Karl 76
Munthe, Caspar Frederik 18-20
Munthe, Gunhild Helene 19-20
Munthe, Helene Elisabeth 19
Munthe, Ludvig 19
Munthe af Morgenstjerne, Bredo
18-20, 77-78
Müller, Th. A. 9, 12, 26, 51, 79-80
Nold, Chr. 68
Nystrøm, Eiler 64
Ovid 30
Paludan, J. 39
Petersen, Carl S. 65
Plinius 30

Rahbek, K. L. 10, 25, 35-37
Reedtz-Thott, Axel 71
Rosenørn-Lehn, Otto 12
Rytter, Povl 76
Scheibe, Johann Adolph 30
Seneca 29
Sueton 29, 47, 71
Suhm, Peter Frederik 77
Swift, Jonathan 38

Textor, Jo. Ravisius 29, 71
Thomsen, Ejnar 51, 76
Thott, Anna Helvig 67
Thott, Knud 66-67
Thott, Otto 67-68, 77-78
Thott, Sofie 67
Vergil 29-30, 71
Vig, Ejv. Laursen 71
Worm, Christen 16, 28

RASMUS ANDERSØN PAA EEN-ØE *eller* LUDVIG HOLBERG

Trykt i Nordlundes Bogtrykkeri, København.
Skrift: Bembo. Kunstryk fra De forenede Papirfabrikker.
Klicheerne udført af F. Hendriksens Reproduktions-Atelier.
Et antal eksemplarer er stillet til raadighed for boghandelen.

Privattryk

